

36223

KATONA ISTVÁN

EMLÉKEZETE.

Hely: 37

ÍRTA:

HAUER FERENC S. J.

KÜLÖN LENYOMAT A JÉZUS-TÁRSASÁGI KALOCSAI ÉRSEKI KATH.
FŐGIMNÁZIUM 1910—11. ÉRTESÍTŐJÉBŐL.

KALOCSA, 1911.

NYOMATOTT JURCSÓ ANTAL KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

KATONA ISTVÁN

EMLÉKEZETE.

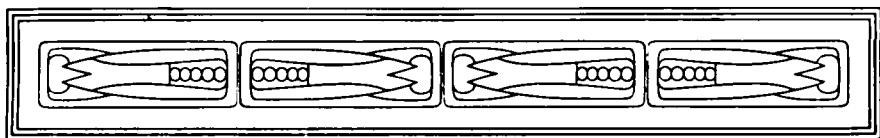

ÍRTA:
HAUER FERENC S. J.

KÜLÖN LENYOMAT A JÉZUS-TÁRSASÁGI KALOCSAI ÉRSEKI KATH.
FŐGIMNÁZIUM 1910–11. ÉRTESÍTŐJÉBŐL.

KALOCSA, 1911.
NYOMATOTT JURCSÓ ANTAL KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

ELŐSZÓ.

„Vivitur ingenio,
cetera mortis erunt.“

Nem sajtószzerű és különös tapasztalat-e az, hogy éppen a nemzet legérdemesebb munkásairól tudunk közönségesen legkevesebbet? — Mi lehet ennek a magyarázata? — Talán az, hogy igazán nagy lélek magáról szívesen se nem beszél, se nem beszéltet?

De talán a kegyelet pótolja azt, mit az alázat gondosan homályba burkol? Nem ritkán és érthető módon még ez sem, vagy csak nagy sokára történik. Kiválóságuk, fáradhatatlan munkásságuk gyümölcsei, jeles lelki tulajdonaik olyannyira elragadják a szíveket, oly dicsfénybe állítják átszellemült szerény alakjukat, hogy életük kisebb momentumaival többé nem törődnek; feledékenységre hagyják merülni mindazon apró, de annál becsesebb adatokat, melyek a nagy lelkeket a mindennapi élet küzdő terén mutatják be s így a csodálkozás és bámulat mellett az utánzásnak is tárgyát képezhetnék.

Be kell vallanunk, hogy ily sorsban részesült Katona István alakja is, mely nagy alkotásai mögött csaknem teljesen elenyészik. Néhány rövid soron, magasztaló nekrologon kívül hosszú ideig, immár 100 esztendőn át senki sem gondolt arra, hogy a nagy férfiú életét legalább főbb vonásaiban megörökítse. Fejér György volt az első és a mai napig az egyedüli, ki szent kötelességének tartotta egykori tanárának, a nagy történetíró- és forráskutatónak emléket állítani monumentális művében, a »Codex diplomaticus«-ban.¹⁾

¹⁾ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis“ Tom. VII. Vol. 3. mint bevezető melléklet „Memoria Stephani Katona.“ Külön lenyomatban Pestini, 1812. és Budae, 1835.

Most, midőn már csak néhány hét választ el Katona István halála napjának 100. évfordulójától és a gyengéd kegyelet máris a felejthetetlen emlékek visszavarázsolása körül szorgoskodik, talán a leghivatottabb lelkek közül is vállalkozni fognak az eddigi mulasztás pótlására. Mégis úgy hisszük, hogy nem végezzünk haszontalan munkát, ha addig is, míg Katona méltó életrajza megjelenik, ezen értekezés szerény keretei közt tovább építünk a már meglévő alapokon s csoportosítjuk mind-ama apró, de jellemző adatokat, melyeket ama kor történetének, Katona műveinek és kéziratos hagyatékának tanulmányozása közt és az elszórt emlékek szorgos gyűjtögetése alkalmával találhattunk.

A kegyeletes visszaemlékezés eme kis műve azonban még sem szorítkozhatik a föl kutatott életrajzi adatok száraz elsorlására, hanem a nagy férfiú jellemző erényeire és alkotó szellemének műveire is kiterjeszkedik, amelyekben azok a legjellemzőbb módon testet öltenek és kidomborulnak. Ily módon az idő s korviszonyok keretében óhajtjuk bemutatni azt a csodás munkásságot, melynek becses gyümölcsei tiszteletet parancsolnak irodalmunknak a külföldön is.

I.

Katona István ifjúsága és tudományos kiképeztetése.

Katona István, hazánk egyik legnagyobb történetbúvára a trencsényi újonc-ház anyakönyve szerint,¹⁾ — melybe az adatokat a belépő szavai és okmányai alapján szokták bevezetni,

¹⁾ Weiser Frigyes S. J. gyűjteményében Budapestben. A címlap kitöltetlen. A második oldalon ezen írott szavak olvashatók: „Liber duas continet partes: In prima ponuntur nomina Novitiorum Scholasticorum. — In secunda Novitiorum Coadiutorum.” A lapok számozatlanok. Azon lap élén, melyen 13. helyen Katona István neve olvasható, a következő cím áll: „Recepti in Domum probationis Trenchinii Anno 1750.” A Katonára vonatkozó adatok a lap élén lévő fölosztásnak megfelelőleg így következnek:

Nomen, cognomen	Natio, patria	Aetas	Tempus ingressus	Ubi susceptus	Professio et Gradus in saeculo	Vires	Quas linguas calleat	Vota	Semper catholicus
Stephanus Katona	Ungarus Bolykensis	1732. 13. Decembris	31. Octobris	Neosolii	Rhetor	Bonae	Lat. Ungari- cam bene, Slavicam medioc.		Semper catholicus

— két történelmi nevezetességű hely — Losonc és Fülek várának — közelében, Nógrád megyének régi, de mai napig kised — alig 500-600 lelket számláló, — falucskájában, Ipoly-Bolykon született 1732. december 13-án.

Amily bizonyos azonban születésének napja a jelzett forrás és nagy műve egyik kötetének¹⁾ keltezése alapján, ép oly kétségtelenül igaznak tekinthetjük a születési hely jelzését is, melyet Sommervogel²⁾ bibliographus Stögerre támaszkodó s eltérő véleménye sem ingathat meg.³⁾

Katona
születésének
napja és
helye.

Legvilágosabb bizonyítékot szolgáltat erre vonatkozólag a »Rozsnyói egyházi töredékek«⁴⁾ megfelelő része, mely épen születési helye címén sorolja Katonát a később keletkezett rozsnyói egyházmegye területén született írók közé. Nem különben döntő érvül szolgálhat Katona végrendekezése,⁵⁾ melyben nemcsak a rozsnyói káptalan megajándékozásával mutatja ki kegyeletes megemlékezését szülőföldje iránt, hanem nevezetesen Bolyk község temploma, lelkésze, tanítója fölsegítése iránt is rendelkezik. Végül Katona a »Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae« c. művében⁶⁾ maga is megörökítette életének főbb mozzanatait. A »Canonici vivi« cím alatt VIII. helyen így ír: »Stephanus Katona, Hungarus Bolykensis, e provincia Neogradensis, natus 1732. S. J. tirocinium iniit Trenchini 1750.«

Nehezebben tisztázható az a kérdés, mely Katona családjá körül forog, bár úgy látszik, hogy a végrendelet erre is legalább negative elegendő világosságot vet.⁷⁾

A berkeszi
Katona-
család.

Wurzbach⁸⁾ ugyanis Lexikonjában Katona származásának jelzésekor Kővári László »Erdély nevezetesebb családjai« c. művére⁹⁾ hivatkozik, hol csakugyan egy igen előkelő és szép multtal dicsekedő Katona-család töredékes nemzetségszármazása talál-

1) Hist. crit. Reg. Hung. Stirp. Arp. Tom. III. Dabam Budae idibus Decembris, quae XI.VIII. abhinc annis me mundo dederunt A. R. S. MDCCCLXXX.

2) De Backer-Sommervogel „Bibliothèque-Bibliograph.“ IV. pag. 938.

3) Joann. Nep. Stoeger S. J. „Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu.“ Pag. 170-171. „Katona Stephanus, Hungarus, Papensis in Comitatu Veszprémiensi 13. Dec. 1732. natus.“

4) „Rozsnyói egyházi töredékek“ 1839. VIII. 85. l

5) L. Függelék: „Testamentum“ IX. és „A bolyki alapítványok“ I-V. pontjait.

6) II. k. 430. l.

7) Nemcsak Katona teljes hallgatása volna föltűnő nemesi származása esetén, hanem pecsétjei is érthetetlenek, melyeken nyoma sincs a nemesi jelvényeknek. Okiratain két pecsét fordul elő. Egy régebbi jelképes és egy újabb az apáti méltóság jelvényeivel. A régebbi pecsét pajzsát névén egymásba fonódó kezdőbetűi foglalják el. A betűk fölött kehely látható szájában lebegő ostyával. Oldalt jobbról zöldelő ág a rézkígyóval, balról virág-disz. A másik pecsét pajzsát járó oroszlán foglalja el. Fölemelt jobbában rövid görbe kardot tart vágásra készen. A pajzs két oldalán az apáti jelvények, pásztorbot és süveg láthatók.

8) Wurzbach „Biographisches Lexikon“ XI. köt. 36-37. old.

9) Kővári László „Erdély nevezetesebb családjai“ Kolozsvár, 1854. 143. old.

ható. Hiába keressük azonban benne Katona István nevét. Az említett berkeszi Katona-család az erdélyi Kővár vidékének első családjai közé tartozott, mely a múlt század közepéig gyakran szülte a vidék főkapitányát. Lehetséges-e, hogy a mi Katonánk e nemes család sarja?

A családfa töredékes volta megmagyarázhatja ugyan Katona István nevének hiányát, de az már nehezebben érthető, hogy reá mikép vonatkozhatik az összeállító mentegetődző megjegyzése: »Adatok hiányában a következő leszármazásokat közölhetem.«

Ismeretlen maradhatott-e a szorgalmas családfa-kutató előtt az oly jeles férfiú vérbeli rokonsága a még mindig élő családdal? Vagy a család megfeledezhetett-e az oldalág oly kitűnő alakjáról? Különösen elképzelhetetlennek fog ez föltűnni, ha megfontoljuk, hogy Katonánkkal épen egykorúan a családnak oly kiváló feje élt, mint Katona Zsigmond, ki 1767-ben (márc. 10-én) született, 1809-ben már kővári főkapitány volt, 1816-ban pedig főkormányzféki tanácsosi méltóságba jutott. Valóban ez alig hihető oly korban, midőn épen a rendi küzdelem miatt a nemesi családok összeköttetéseiket, rokonságukat oly kínos gondossággal annyira nyilvántartották. De nehezen volna érthető Katona István hallgatása is e rokonságról, melyet pedig sem ő irataiban, sem az életére vonatkozó magyar források sehol sem említenek. — Ha tehát nem is fogadhatjuk el a német Biograph. Lexikon útmutatását Katona származására nézve, mégis helyénvalónak találtuk legalább a halvány kétely fölkeltését az esetleges kutatás érdekében.¹⁾

Katona ifjúságáról vajmi keveset tudunk. Csendben, elrejtve a világ szemei elől, föltűnés nélkül növekedett és fejlődött ama fényes tehetség, az a ritka munka- és akaraterő, mely oly kiváló és fontos szolgálat teljesítésére volt hivatva a magyar nemzet

¹⁾ Tudakozódtam Bolyk jelenlegi plébánosánál — ft. Krompaszky István úrnál — létezik-e a levéltárban valamelyes adat a falu nagy szülöttje származásáról? Csakhamar megjött a válasz. »Sajnálattal és fájdalommal értesítem, hogy Katona Istvánnak, Bolyk nagy szülöttjének a faluban semmi emléke sincs; még a házat vagy helyet sem tudja senki biztosan, hol született. Mult évben még azt a házat is lebontották, mely állítólag azon a helyen épült, hol Katona szülőháza állott. Ezért most az üres telken ideiglenes oszlopon helyezik el a márvány táblát, mellyel a losonci főgimnázium ifjúsága a nagy történetíró születés helyét kedves ünnepség keretében Pünkösöd hétfőjén megörökíteni óhajtja. Szüleiről sem adhatok fölvilágosítást, mert nincs meg azon korból az anyakönyv. 1802. évben egész Bolyk leégett. A templom, a parochia és az anyakönyvek is mind a tűz áldozata lett. A létező anyakönyvek 1802. évi október 22-től kezdődnek, ezekben pedig Katonának semmi nyoma. Jelenleg a helységben élő rokonai Vágó nevet viselnek és ők élvezik a Katona-féle alapítvány kedvezményeit is.« Az egyetlen adat tehát az, melyet Katona végrendelete őrizett meg, hogy t. i. testvére, Katona Ferenc 1803-ban és mivel a „Codicillus“-ban helyreigazítás nincs, valószínűleg 1810-ben is zselizi plébános volt, rokonai pedig még éltek szülőfalujában.

életében. Ebben is egyezik élete sok nagy férfiúéval, kik szinte észrevétlenül jelentek meg az élet színpadán, hogy azután hirtelen s váratlanul egész lelkinagyságukban jelenjenek meg a nemzet küzdőterén s vegyenek részt életében és nagy munkájában.

Katona első neveltetése kétségkívül megegyezett az oly szerény falucska ifjúságának rendes neveltetésével, mely minél egyszerűbb, annál inkább képesít az élet küzdelmeinek, nagyobb áldozatokat is megkívánó hányattatásainak elviselésére.

Katona első neveltetése.

Hogy a tudomány elemein kívül lelkinagyságának alapjait is már kis otthonában rakta le, elég világosan következik ama hálás megemlékezésből, mellyel nemcsak Bolyk tanítójának renddel 700 forintot, hanem az évi hálaadó sz. mise stipendiumán kívül 1000 forintot ajándékoz a templomnak a kegyelem forrásának jelzésére. »Mille fl. cedat Ecclae. Bolykensi pro colenda coram Sanctissimo lampade.«¹⁾

Katonának az ismeretlenség homályába elvesző ifjúkorából igen becses és jellemző adatot őrzött meg egy nagy tisztelője, barátja s valószínűleg egykori rendtársa²⁾ az »Orationes Stephani Katona« c. opusculum posthumum kiadója előszavában: »Igniculi pietatis, quos inde ab incunabulis semper in se habuit; hi sic, tam vehementer exarserunt in illo, dum adhuc puerulus in natali loco suo Bolyk provinciae Neogradiensis in praeterlabentem Ipoly casu delapsus, periculosissimo loco, non tantum ob altitudinem gurgitis, verum etiam vicinitatem molae, quo se aqua cum impetu volvebat, post spatium integrae horae, quo fuit in profundo, inventus atque extractus, omniumque opinione habitus pro mortuo, tamen repertus est vivus et incolumis stupentibus omnibus. Nam cum iste Dei favor et conservatio in vita intime illius animam pervasisset; grati animi affectu, credidit sese obstrictum ad omnia, quaecumque intelligenet, magis grata esse Deo. Hicque illum ardor movit

¹⁾ Függelék: »A bolyki alapítványok.« V. — »Rozsnyói egyházi töredékek« II. r.: »Syllabus illustrium virorum ecclesiasticorum intra ambitum, nunc Dioecesim Kosnaviensem efficientem quondam natorum.« Per Emericum Hollók profess. s. theolog. 1839. 85. l.

²⁾ Nem alap nélkül tulajdonítjuk K. beszédeinek sajtó alá rendezését Takáts Mártonnak, a kalocsai káptalan akkori nagyprépostjának és az egyházmegye vicarius generalisának, kit a legszorosabb viszony fűzött Katonához. Takáts Márton nemcsak teljesen egykorú volt Katonával — szül. Gyöngyösen 1732. november 20-án — hanem ugyanazon évben, 1750-ben léptek be a Jézustársaság trencsényi novitiatusába. (»Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae« Tom. II. Pag. 427-8.) S bár utaik a lelkiélet alapvető munkája után szétváltak, életük utolsó szakában ismét 20 esztendő tölthetett egymás oldalán. Takáts Márton élete végén hosszú betegség kínozza és arra kényszerítette, hogy éveken át Budán gyógykezeltesse magát. Így könnyen megérthető az »Orationes Stephani Katona« megjelenése Pesten, Trattner Mátyás nyomdájában. S ha a Testamentum Codicillusa értelmében Ujvári Dávid volna a beszédek kiadója és az előszó szerzője, adatait bizonyára Katona ifjúkori ismerősének köszönheti.

ad vitae etiam religiosae amplectendum institutum, in quo se manciparet totum uni promovendae et amplificandae gloriae Dei

Tehát még a gyermekkori emlékeibe is beavatott meghittje Katona szerzetesi hivatásának forrását a csodálatos megmenekülés nyomán fakadt hála érzetéből eredezteti. Ebből magyarázza a fentemlített alapítványokat is, melyekbe szeretetét szülőfaluja iránt öltöztette, innen származtatja a nagy férfiú kegyeletes szokását, mely szerint haza-haza látogatva, buzgó szívvel mondott hálát sz. miséiben azon a helyen, hol számára a természetes és természetfölötti élet forrása fakadt.

Munificentissimam illius pietatem semper praedicabit Ecclesia Bolykensis, quam sic coluit tota vita sua, in memoriam illius beneficii et quod illic baptismi gratiam a Deo recepisset; ut hanc identidem e longinquis quantumvis locis inviseret, rem divinam in ea cum magna pietate faceret, sacra supellectili instrueret ac demum summam ei pecuniae donaverit e cuius reditu illius beneficentia maneret perpetua . . .

A kitünő előmenetelt tanúsító ifjút szülei nem kis áldozat árán tovább is óhajtották taníttatni, mely elhatározásban a rendes falusi viszonyok tekintetbe vételével kétségkívül a helybeli plébánosnak is jelentékeny szerep jutott. Erre enged legalább következtetni ama körülmény is, hogy más, talán közelebbi s így kényelmesebb alkalmak elhanyagolásával Egerre, az egyházmegye központjára esett a szülők választása.

Katona
tanuló éve
Egerben.

Ezen egri tartózkodás és középiskolai tanulmányai kezdetének emlékét maga Katona örökíti meg két helyen is nagy művében. Részben midőn a Hist. crit. IV. köt.-ében Eger városának sorsát s történetét vázolja, részben mikor Eger várának török-kézre jutásáról és a szomorú 90 éves szolgaságról (1596—1687.) emlékezik meg.¹⁾ — A három év közül, melyeket Egerben töltött, kettőt — 1744. 1745. — meg is jelöl.²⁾ Hogy pedig a harmadik évet inkább a 1746—7-re, mint 1742—3-ra kell tennünk, következik ama tanulmányi fokból, mely után 1750-ben a Társaságba fölvétetett, mint végzett retorikus.

Egerben, hazánk egyik legrégibb és sok hányattatáson átment városában számtalan történelmi emlék környezte Katonát. S bár még sokkal fiatalabb volt, hogy sem a mult nagy ese-

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXVII. pag. 324.

²⁾ „Hanc urbem (Agriam) et tunc, quum is (Erdődi Gábor gr. egri püspök) rebus humanis eriperetur, anno MDCCXLIV. et quum post illum Franciscus Barkotzius episcopatum auspicaretur anno MDCCXLV. incolui.”

ményei iránt kellő érzékkel birhatott volna, --- mint ezt maga is bevallja --- azért ezek még sem maradtak benyomás nélkül fogékony lelkére. A város elhanyagolt és szegényes külseje, a számtalan török maradvány még élénk emlékében volt akkor is, midőn 40 év után nagy műve IV. kötetét az akkori egri püspöknek, Esterházy Károly grófnak ajánlotta.¹⁾

Miután ismét magyar kézre jutott, az első 50 év alatt nem sokat változott, részint a nagy szegénység miatt, mely a kis számú agyonnyomorgatott lakásra nehezedett, részint ama 600 visszavándorolt török család miatt, mely Egerben a török uralom megsemmisülése után letelepedett s keresztény hitre térve a város lakosságának zömét alkotta.²⁾

Katona ifjú éveiben még élő tanúi is akadtak a török világ nagy szenvedéseinek. Ilyen volt házigazdája is, kinek szerény otthonában, mely valamikor szinte török birtok volt, a három évet töltötte.³⁾

Az iskola is, melyet Katona három éven át szorgalmasan látogatott, elhagyott török mecset árnyékában állott; minden valószínűség szerint ama 35 m. magas 14 szögletű minaret közelében, mely még most is áll a szomorú idők emlékeztető jelül a szép virágzásnak indult városkában.⁴⁾

Katona örömmel időzött 40 év múlva is a fiatal évei emlékeitől megszentelt városban és örül az örvendetes változásnak, mely Eger ősrégi falai közt végbement.

Katona eddig ismeretlen okból Egerben megkezdett tanulmányait Esztergomban folytatta, hol ez időben a jezsuiták már szintén virágzó iskolát vezettek. Legalább erre látszik vonatkozni Fejér György szűkszavú megjegyzése: »Mansuetioribus litteris Agriae ac Strigonii imbutus aevo illo florentissimae Societati nomen dedit.«⁵⁾ Ezen esztergomi tanulmányokra ugyanis más évek, mint az egri tartózkodás és a belépés közöttiek, nem eshetnek. Teljes biztossággal állíthatjuk tehát, hogy Katona az 1747—50. közé eső éveket Esztergomban, az ország

Katona
tanuló évei
Esztergom-
ban.

¹⁾ »E suis ruderibus -- így ír Katona idézett ajánló levelében -- in quae sub Turcis ceciderat, adeo lente convaluit, ut longissimo tempore, ne tristem quidem illum squalorem exuere, nedum novum splendorem induere potuerit.“ — Hist. crit. Reg. Hung. Tom. IV. Praef.

²⁾ Gorové László: »Eger város leírása tört. statisztikai, föld és népismeit tekintben.« Pest 1854.

³⁾ »Hospitem ibidem, Paulum Udvardi, iam tunc 103 annos natum, quum anno 1744. decessisset, habui, qui tantas calamitates a Turcis Agriae per annos 90 dominis experiri, dum sub eorum iugo vixisset ac perferre debuerit saepius mihi puero, harum rerum tunc non admodum curioso, cum multo gemitu recensuit.“ — Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXVII. pag. 324.

⁴⁾ Megújította először felsőőri Pyrker János László egri érsek 1829-ben, ujabban a »Műemlékek orsz. bizottsága.«

⁵⁾ Georgius Fejér: »Memoria Stephani Katona.«

annyi szent emlékekkel megszentelt egykori metropolisában töltötte, melyben még nevezetesebb történelmi emlékek fűződtek az ősi város minden kövéhez, mint Egerben.

Az „Analecta de Strigonio.”

Katona ezen ifjúkori tartózkodási helye iránt kegyeletének legszebb emlékét akkor állította, midőn Esztergom nevezetességeit megörökítve »Analecta de Strigonio« cím alatt 1786-ban Batthyányi József gr. bibornok primásnak ajánlotta.¹⁾

Katona szerzetesi hivatása.

A körülmények fontolgatásával, melyek közt a serdülő Katona eme éveit töltötte, könnyen megérthetjük, hogy a tudományszomjas, jámbor lelkű, romlatlan ifjúban csakhamar fölébredt a vágy a tisztább, nemesebb élet után. E vágy azután megérlelte elhatározását, hogy lemondva a világ kecsegtető reményeiről, azon rendbe lépjen, mely az életszentség biztosítására és a tudományos kiképzésre egyaránt a lehető legnagyobb gondot fordítja.

Szíve vágya már eleve megtisztult ama tűzpróbában, melyet a nemesebb és magasabb törekvés a világ részéről rendesen el nem kerülhet. Katona jámbor, de szegény szülei is bizonyára nem könnyedén hozták meg a nagy áldozatot. Annál készségesebb fogadtatásban részesült a hivatás tiszta áldozata a Társaság részéről, melynek a tanulmányok ideje alatt elég alkalmá volt Katona erényeiről és kiváló tehetségéről meggyőződni. Tanulmányai közepette, a retorika után már 1750-ben megnyerte fölvételét a Jézustársaságba.

Megjegyzésre méltó az a körülmény, hogy Katona a fölvétel előtti szokásos vizsgálatnak nem Esztergomban, hanem Besztercebányán vetette alá magát. Lehet, hogy a szülői engedély hiánya akadályozta meg fölvétele kikérésében a tanulmányi év folyamán és kényszerítette arra, hogy a szünidő folyamán az otthonhoz közelebb eső alkalmatosságot használja föl célja elérésére.

A jelöltek könyve Katonát életének 18. évében röviden, de annál jellemzőbben, mint erős, egészséges és kitűnő tehetségű ifjút jellemzi és megjegyzi, hogy a magyar és latin nyelveken kívül, melyeket tökéletesen ural, közepesen tótul is beszél.

Katona
ujonc éve.

1750. év október 31-én már a Jézustársaságának trencsényi magyar noviciátusában találjuk Katona Istvánt. A szerzetesi élet eme csendes bölcsőjében fektette le alapját a szilárd s nemes jellemnek, a valódi életszentségnek és a fáradtságot nem ismerő, kitartó munkaszeretetnek. Itt tanulta meg

¹⁾ Az eredeti kézirat, melyet az esztergomi érse. levéltárban őriznek, először 1863-ban jelent meg a „Magyar Sion” I. 561. illetőleg 641. s következő lapjain és pedig a nagy szerző iránti tiszteletből az eredeti latin nyelven.

minden pillanatnak szentül leszakítani gyümölcsét; itt fejlődött ki Katona lelkének legjellemzőbb erénye, mely széles és mély tudományát oly fönségesen díszíté egész életében t. i. a mély-séges és valódi alázat, mely az élet legellentétesebb körülményeiben is hű maradt önmagához és soha sem engedé, hogy bármely megpróbáltatás a nagy léleknek kedvét szegje.

Ugyancsak az ujoncházban végezte a rend szokása szerint első szárnypróbálgatásait a szónoklás művészetében, melyben később annyiszor és oly előszeretettel remekelt. Szívének természetes jó tulajdonai, melyek már előbb is díszítették, a nemesítő és fejlesztő ápolás alatt csak fejlődtek, nyertek értékükben, mélységükben és erejükben. Egy szóval Katona szerettreméltó és reményteljes sarja volt a nagy föladatakra hivatott Jézustársaságnak.

Katona csak a próbaéveket töltötte Trencsénben, melyek befejezése után rendi elöljárói sietteték a jeles tehetség kiművelését a Társaság szokásos tanulmányaiban, hogy mielőbb teljes szellemi felszereléssel állhasson a nagy föladatok szolgálatába. Előbb azonban egy évet mint »professor Princ. Parv.« Gyöngyösön töltött. 1753. év őszén két évre Kassára rendelték a scholastikus bölcselet hallgatására, melynek befejezése után ismét a szokásos tanári gyakorlatban végezte szárnypróbálgatását. Ily minőségben töltött 2 évet Nagyváradon és egyet Komáromban.¹⁾

Katona
bölcseleti és
hittudományi
kiképzése.

1758. őszén már Nagyszombatba hívta Katonát az engedelmesség a legmagasabb hittudományi tanulmányok végzésére. A Társaság egész tanulmányi rendjét kellene ismertetnünk, ha Katona eme előkészületi éveibe mélyebben akarnánk bepillantani. Eme értekezés szűk keretei közt azonban meg kell elégednünk ama rövid összefoglaló megjegyzéssel, hogy Katona a csendes munka 6 éve alatt a Jézustársaság magyar részének egyik legkiválóbb tagjává fejlődött. Ő is részesült a nyilvános elismerésben, melyben csak a legkiválóbb tagok részesültek tanáraik részéről »utramque sc. philosophiam et theologiam palam tuitus est«, mi nyilvános elismerő bizonyítvány volt arra nézve, hogy Katona nemcsak uralja a bölcselet és hittudomány rengeteg területét, hanem azt megnyerő s rögtönzött előadásban a támadások elleni védelemben értékesíteni is tudja.

¹⁾ Katona tanári próba-éveiről a Jézus-társasági rendtartomány katalogusaiban a következő rendelkezéseket találjuk. „1753. In Residentia Gyöngyösiensi“ a „Professores Inferiorum Scholarum“ közt „M. Steph. Katona, Princ. Parv.“ — „1756. In Residentia Magno-Varadiensi: M. Steph. Katona, Princ. Parv. Cat. Hung.“ — „1757. Ibid. Rhet. Poet. Praes. Congr. Stud. Hist. Dom.“ — „1758. In Residentia Comáromiensi M. Steph. Katona, Rhet. Poet. Praes. Congr. et Exhort. Fest. Stud.“ — L. „Catalogus Provinciae Austriae“ 1753—1758.

Katona pappá
szenteltetése.

Mielőtt még Katona theologiai tanulmányait befejezte és az említett kitüntetésben részesült volna, már 1761-ben,¹⁾ tehát a Társaság szokását tekintve, elég fiatalon -- még nem is volt 29 éves — pappá szenteltetett. A természetes fegyverekkel tehát csaknem egyidőben megnyerte a természetfölötti küldetés eszközét is, a fölhatalmazást a kath. egyház kegyelmi életében. Hogy mily méltó szívre bízták a nagy kincset nemcsak a hű megőrzés, de a hasznos értékesítés érdekében is, Katona első papi évei már eléggé bizonyították, bár a rend elöljárói első sorban nem az apostoli, hanem a tanári működés terén óhajtották értékesíteni tehetségét.

Katona tanulmányai befejezése után mégis egy évre a nagybányai rendház tagja lett, és apostoli buzgalmát főleg a szőszéken és a rabok gondozásában fejtette ki.²⁾

A 3. próbaév
Egerben.

1764/5. tanév folyamán a lelkiéletet végleg betetőző 3. próbaévet Egerben végezte. Ujra visszakerült tehát az önművelés és léleknevelés munkája végzésére oda, hol tudományos kiképzetésének alapjait rakta le és 20 év előtt a kegyelem első benyomásait nyerte a magasabb élethivatásra.

II.

Katona István egyetemi tanársága.

1765—1784.

A teljes és tökéletes testi és lelki fölszereléssel rendelkező ifjú munkaerőt a próba év után elöljárói azonnal a Társaság legelső magyarországi tanintézetébe, a nagyszombati egyetemre rendelték, hol kiváló képességeinek megfelelő munkakör kínálkozott.

Bizonyára nagyon fölösleges s mindenesetre ezen értekezés keretein kívül eső munkát végeznénk, ha a nagyszombati főiskola jelentőségét csak röviden is vázolni akarnók. Ki ne tudná ezen értekezés olvasói közül, hogy e főiskola, Pázmány kiváló szellemének utolsó s nagy, talán legnagyobb szerű alkotása, két évszázadon keresztül magához vonta az ország legelőkelőbb családjainak reményteljes ifjait, kik itt nyerve kiképzetésüket néhány rövid év múlva hivatva voltak születésük

¹⁾ Valószínűleg június havában, mert első sz. miséjének 50 éves jubileumát Kalocsán 1811. június 26-án ünnepelte.

²⁾ „Catalogus Prov. Austriae“ 1763. In Residentia Nagy-Bányaensi: P. Steph. Katona. Conc. Pest. Hung. Cur. Carc. Schol. triv. Mont. Calv. Conf. Dom. Oper.

s műveltségük címén is vezérszerepet játszani a nemzet életében és legszentebb ügyeinek intézésében.

Jól tudta ezt Katona és egész mélységében átérezte szent hivatása horderejét. Mindent megtett, hogy mulasztás sem ember, sem saját lelkiismerete előtt ne vádolhassa. Óhaja teljesült, mert még 44 év múlva is meglepődötten tekint vissza ekkori működésére ama dedicoló levélben, melyet monumentális művének 42. — azaz utolsó kötetének élén első 74 tanítványának legjelesebbjeihez intézett.¹⁾

Előbb a humaniorát, majd a következő évben a retorikát tanította, melyben fényes szónoki tehetsége még inkább érvényesült. Ki gyanította volna a szónoklattan lelkes tanárában az ország leghivatottabb történészét, kinek nevét oly mű fogja megörökíteni, mely miatt, ha jogtalanul is, már annyiszor vádolták Katonát száraz egyhangúságról?! Elüljárói rendelkezésében azonban Isten akaratát látva, minden erejét, tehetségét tanítványai előmenetelére fordította és szívét örömmel tölté el kötelességének hű, odaadó teljesítése. Tanítványai előmenetelében örömmel szemlélte fáradozásainak gyümölcsét, mely még a halál küszöbén is vígasszal töltötte el szívét. »Vos enim solatium illud — írja jeles tanítványaihoz alig félévvel halála előtt — quod tunc — az 1766—7. tanévben — e singulari vestra probitate, magnisque in eloquentiae studio progressionibus maximum cepi, hoc praemio laborum indefensorum abunde cumulastis.«²⁾

Katona a humaniorák és retorika tanára.

Katona azonban nem elégedett meg tanítványai tehetségének, szellemi erőinek természetes fejlesztésével, hanem époly, sőt még nagyobb gondot fordított lelkük életének kiművelésére az isteni kegyelem biztosításával és gyarapításával. Legalább ezt bizonyítják szavai, midőn ez irányú fáradozásának nemes gyümölcsseit szemlélhette. »Et nunc cum ingenti voluptate meminisse, quanto cum fervore consuetas tunc ad s. Ignatium, s. Xaverium, Aloysiumque pietatis exercitationes peregeritis.«³⁾ S míg így egykori tanítványait dicséri szinte észrevétlenül, önnön működéséről is a legszebb bizonyítványt nyújtja.

Hitbuzgalmi tevékenysége.

Nem volt Katona soha az üres forma és a száraz elmélet

¹⁾ Ezek voltak: Klobusitzky Péter előbb kalocsai kanonok, majd 1808—1822. szatmári püspök, később pedig 1822—1843. kalocsai érsek, ki a Társaság eltörlése előtt néhány évet, mint föl nem szentelt ifjú tag, ennek kötelékeiben is töltött; Kamánházy László 1808—1817. váci püspök; Révay Pál és Majláth György, 1767-től fölosztatáság szintén a Társaság tagja, v. b. t. tanácsosok.

²⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLII. Epist. dedic.

³⁾ Ibid.

embere. Azt, mit előadásában növendékeivel közölt, csakhamar a gyakorlatban is gyümölcsöztetni igyekezett. Tanítványaival nemcsak otthon az ünnepélyeken, hanem a vidéken, a nép körében is gyakoroltatta szerzett ismereteiket.

Ily lelkes és lelkesítő mester volt Katona, kinek szeretetteljes eljárása növendékeinek szívét, szeretetét megnyerte és így biztosította az eredményes működés alapföltételét. Nem csoda, hogy még hosszú évek után is visszhangzott füleikben a mester intő, oktató szava.

»Dum mihi rhetoricas dederas praecepta magister.«

»Fluxerat eloquio mellea suada tuo.«

S míg egyrészt emlékezteti ifjúkori fáradozásaira, kegyeletes szeretettel magas állásában is mesterének tekinti az egyszerű öreg kanonokot: — »meque tuum reputa nunc quoque discipulum.«

Büszkék voltak rá, hogy Katonát mesterüknek mondhatták.

»Felix — inquit — quod tanti formatus voce magistri.

E libris valeam doctior esse tuis.«

Katona a
szónoklattan
tanára.

Katona azonban gyors léptekkel haladt pályáján ama működéstér felé, melynek művelésére az isteni Gondviselés nagy tehetségét fordítani határozta. A 1767—8-ban már az egyetem szónoklattani székét nyerte el s mint ilyennek, az akadémiai szónok megtisztelő feladata is vállaira nehezedett. Mindkét megbízatás hivatalos elismerése volt elöljárói részéről Katona kiváló szónoki képességének és eddigi eredményes működésének.

Ünnepélyes
fogadalmá.

Ezen év azonban még egy nagy és Katona szívének kétségkívül még becsesebb kitüntetést rejtegetett magában. A Társaság legfelsőbb elöljárója — generálisa — a törvényes idő leteltével fölszólította a jeles rendtagot, hogy tegye le az ünnepélyes, négyes fogadalmat. Ez a professió ugyanis míg egyrészt a legszorosabban csatolta Katonát nevelő édes anyjához, másrészt a legnagyobb jogok gyakorlásának csíráját rejté magában a rend kormányzásában és szellemének hű megőrzésében.

Nem sokáig örvendhetett azonban Katona a belső és szent egyesülésnek. Alig öt év múlva az édes anya erőszakos halála szétszaggatta ama szent kötelékeket, melyeket buzgó szíve ragaszkodásával és önfeláldozásával halála pillanatáig megkötni szándékozott.¹⁾

¹⁾ A mondottak után talán fölösleges is még külön rámutatni ama állítás hamiságára, melyet Kölesy és Melczer szerkesztésében megjelent „Nemzeti Plutarkus“ ide vonatkozó része, III. köt. 290—297. l. tartalmaz. „1761-ben — úgymond — pappá szentel-

Mielőtt azonban Katona életének e szomorú forduló pontjáról szólanánk, irodalmi működésének zsengeiről kell megemlékeznünk.

Az elüljáróktól kiszabott széles munkakör, Katona ifjú munkaerejét nem vette egészen igénybe. Számos és nehéz teendője között is talált időt nemcsak a lelkipásztorkodás külföldi ágainak művelésére, hanem még tudományos magántanulmányokra is. Szerencsés körülményei és rendtársai kedvezen mozdították elő e nemű törekvéseit.

Magán szorgalmának zsengejéül tekinthető első irodalmi munkája: »*Ungaria suis cum regibus compedio data* per Ladislaum Thuróczy.¹⁾ Aucta, eliminata et ad nostram usque aetatem producta« Tyrnaviae 1768. (4° pp. VIII. + 632.)

E munkában, mely egyszersmind első a nyomtatásban megjelent művei között, lépett Katona először eddigi működésétől teljesen idegen térre, a történettudomány szolgálatába. Ekkor árulta el szíve titokban ápolta legbensőbb vonzalmát a nemzet multjának ismerete és ismertetése iránt. Jellemző azonban Katona szerény szívére első szárnypróbálgatása, melyben még idegen műre támaszkodik és csak folytatásképp adja önálló fáradozásának gyümölcsét.

Első irodalmi próbálkozásának sikere nemcsak Katona lángbuzgalmának nyújtott tápot, hanem elüljáróit is oly intézkedésre indította, mely szerint Katona tehetségét és idejét csaknem osztatlanul a történeti kutatásra fordíthatta. 1769—70. tanévben az egyetem történeti tanszékébe ültették.

Pedig ekkor már Katona szónoki híre is messze túl terjedt a nagyszombati egyetem falán és nevét ünnepeltté tette az országban. Így részesült 1769-ben ama kiváló megtiszteltetésben, hogy a piaristák alapítójának nagyszerű szenttéavatási ünnepélyén Katona tartotta Nyitrán a szentbeszédet. A beszéd még ugyanazon évben megjelent nyomtatásban is e cím alatt: »Sanctus Jos. Calasancius, a Matre Dei clericorum regularium pauperum Matris Dei scholarum piarum institutor, a Clemente PP. XIII. solemniter ritu inter sanctos relatus die

tegett, azután pedig 7 esztendő múlva a szerzetesek közül kilépett» Holott épen ezen évben — 1768-ban — fűződött a legszorosabban Katona szíve az ünnepélyes fogadalmak által a Társasághoz. Nem is volna másképp értelme Katona szavainak, melyekkel a Társaság fölmozdításáról szólva az abban töltött szerzetesi életének hosszáról is világosan megemlékezik: »Quem ordinem 23 annos (1750—1773.) professus antea fueram.« Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. Praef.

¹⁾ Thuróczy S. J. tört. műve először 1729-ben jelent meg; másodszor javítva és kiegészítve Schmith Miklós S. J. 1743-ban adta ki. E második kiadó neve és ama körülmény, hogy ugyanaz 1766-ban, tehát Katona első tanári éveiben, a nagyszombati collegium élén állt, jelezni látszik ama iniciatívát, melyet történetírói működésében elüljárói részéről nyert.

Magán-
tanulmányai.

Katona első
irodalmi
munkája.

Katona a
történelmi
tanszéken.

Katona
szónoki hír-
neve.

XVI. mense Julio, Anno 1767. nunc vero oratione panegyrica celebratus, quum coelestis eiusdem inauguratio Nitriae apud Scholas pias octiduanis religionibus a XX — ad XXVII. Augusti recoleretur. (Tyrnaviae.¹⁾)

Elképzelhetjük ama lángoló buzgalmat, mellyel Katona új munkaköre, a történelem tanításának betöltéséhez fogott. Végre azon a helyen volt, hol nemcsak a magyar szívek nemesítésével, hanem az önfeláldozó hazaszeretetet becsöpögtetése által is tanubizonyosságát adhatta forró s igaz hazaszeretetének.

„A Hist.
critica“ alap-
gondolata.

Hazafiúi buzgalmának legszebb bizonyítéka ama széles alap, melyre történeti kutatásait hazája multjában fektette és a fáradhatatlan munkásság, melyet a tudományos alaposság érdekében kifejtett. Halljuk csak, mint tanuskodik erről ő maga élete végén, mikor pályájára és irodalmi működésére visszatekint. »Quod dudum in votis multorum erat, ut scriptorum aliquis existeret, qui patriae historiam ex pluribus auctoribus tam editis, quam manuscriptis in certam annorum seriem digereret, adhibitaque sana crisi, res certas ab incertis aut fabulosis secerneret; *ad id ego*, quamprimum in universitate regia tradendae historiae provincia mihi demandata fuit *animum adjeci* . . . *Ad spissum hoc opus*, multisque difficultatibus obseptum *aggrediendum ac perficiendum unicus amor patriae*, nulla certe spes remunerationis futurae *me permovere potuit*.²⁾

Katona fönséges gondolata annál bámulatosabb és kivittele annál csodálatraméltóbb, minél nagyobb nyugalmat kíván az ily munka és minél kedvezőtlenebbek s nyugtalanabbak voltak ama évek, melyekben a nagy lelkesedéssel kezdett műnek első részét elkészíté. Valóban csodálatos lelki erőre volt szüksége, hogy a mostoha életkörülmények között és a lesújtó csapások dacára egy percre se veszítse szem elől föladatát. S tántoríthatlanul haladjon a megkezdett úton előre akkor is, mikor nevelő, ápoló és gondozó édes anyját, a Jézustársaságot is elvesztette oldaláról.

Katona további életének megértéséhez okvetlenül szükséges ama keret rövid ismertetése, melybe eme évek alatt működése foglalva volt és mellyel sorsa oly szorosan egybefűzve változott.

¹⁾ Stoecker tévesen 1759-re teszi a beszéd megjelenését. Ugyancsak ő még egy német szövegű beszédéről is tesz említést, melyet Katona állítólag szintén Nyitrán 1763-ban tartott volna, címét azonban latinul írja: „Sermo in inauguratione Scholae Nitriensis.“ Tyrnaviae.

²⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLI. Praef.

Ama vészfellegek, melyeknek lesújtó villámai Nyugat-Európa államaiban megsemmisítették a Jézustársaság legvirágzóbb tartományait,¹⁾ mind sűrűbben és fenyegetőbben vonták be a Mária Terézia jogara alatt álló országok derült egét is.

Az egyetem vezető erőit, a jezsuitákat létükben fenyegető eme veszedelem még csak siettette ama mélyreható újítás keresztülvitelét, melyen már évek óta a királynő legbensőbb környezetében szorgosan dolgoztak. Mint a jövő eseményei megmutatták, az ellenséges titkos erők hatalmas támaszt bírtak Mária Terézia fiában és ifjú társ-uralkodójában, sőt nemsokára sikerült a Társaság iránt különben jóindulatú királynőnek beleegyezését is megnyerni a tervnek.

Az egyetem fejlesztése.

»Mária Terézia — úgymond Pauler Tivadar dr.²⁾ — bölcsen átlátván, hogy állandó művet csak az alkothat, ki nem ront, nem rombol, hanem kellő tekintettel a történelmi folytonosságra a fennlévő intézményeket célszerűen tovább fejleszti, az elavult elemeket mellőzve (!) újakkal pótolja,« már 1762. dec. 23-án fölszólította Barkóczy Ferenc grófot, az ország primását s a magyar korona egész területére kevésbé előbb kinevezett tanulmányi fővédnököt — »Studiorum protector«-t — és az alapítványi meg könyvvizsgálati ügyek vezetőit, hogy a nagyszombati egyetem fejlesztéséről véleményező jelentést tegyenek.

Barkóczy közbejött halála³⁾ és így a primási szék-üresedés⁴⁾ nemcsak nem akadályozta, hanem inkább előmozdította a forralt tervet. Az ügy gyors lebonyolítására Mária Terézia a királyi helytartó-tanácsban gróf Pálffy Miklós országbíró elnöklete alatt külön bizottságot alakított, mely azután sietett is eleget tenni a legfelsőbb óhajnak. Ezen bizottság már 1768. márc. 8-án beadta javaslatát, melyet azután vegyes, osztrák-magyar bizottság⁵⁾ a Kancellár elnöklete alatt azonnal tárgyalás alá is vett.

A tanácskozás végleges eredményét a királynő 1769. jul. 17-én keltezett kézirata foglalta magában, mellyel az egyetem

¹⁾ Portugáliából Pombal miniszter 1759-ben üzte ki a rend tagjait és foglalta le javait. Franciaország 1762-ben nyilvánította a rendet eltöröltnek a püspöki-kar tiltakozása dacára, míg végre két év múlva — 1764-ben — a király is aláírta. 1767-ben Spanyolország és Nápoly üzte el területéről a Társaságot, melynek vagyona után oly mohón vágyódtak ellenségei. Hiába tiltakozott XIII. Kelemen a Bourbon-fejedelmek emez erőszakoskodása ellen, hiába kérte Mária Terézia támogatását az erőszakos igazságatlansággal szemben, mert végre az utolsó kath. uralkodó is, bár az áramlatnak sokáig ellenállt, kénytelen volt kijelenteni, hogy „ily politikai természetű ügyben“ mitsem tehet.

²⁾ »A bpesti magy. kir. tud. egyetem története« I. 45. old.

³⁾ 1765. jún. 18.

⁴⁾ 1765. jún. 18. — 1776. jan. 1.-ig.

⁵⁾ Oszlopos tagja volt Van Swieten is a királynő kedvelt embere és főorvosa.

kormányzatát és alapjának kezelését az esztergomi főkáptalan nagyprépostjára, mint az »egyetem főigazgatójára« — »Supremus director«-ra; — a karok vezetését pedig a kari igazgatókra, nevezetesen a hittudományi kart az esztergomi káptalani vicariusra, . . . a bölcséleti kart az orvostanároknak (!) egyikére bízta.

A legfelsőbb
kir. ren-
delkezés.

Ezen kir. rendelkezés értelmében értesítette azután a helytartó-tanács 1769. nov. 7-én kelt leiratában a megüresedett érseki székhely káptalani helynökét a változásokról, mint »a Felségnek a magyar nemzet iránti anyai indulatának újabb fényes bizonyítékáról.«

A királynő nagylelkűsége új jövedelmi forrást is nyitott a földvári apátság örök-adományozásával. Pázmány Péter 100.000 forintos alapítványa a régi kötelezettségekkel továbbra is a nagyszombati Jézustársasági kollégium kezelésében maradt. A hittudományi kart lényegében meghagyja előbbi állapotában. A bölcsészeti és jogi kart új tanszékek föllállításával gyarapítja és a fönnálló három karhoz az orvosit csatolja. Végül pedig a tanárok fizetését és kinevezési rendjét szabályozza; az egyetemet »saját és utódai kir. pártfogása, gondoskodása és felügyelete alá helyezi,« közvetlen igazgatását pedig a királynőtől kinevezett »egyetemi főigazgató«-ra — »Superior Universitatis director«-ra — bízta.

Katona
véleménye
az újításról.

Mindenesetre érdekes és Katona történetírói fölfogására jellemző ítélete a nagy átalakításról. — Mint gondolkozott erről az ő életébe is oly mélyen belenyúló változásról?

Őszinte, egyenes lelkülete csak a jót és nemeset vette észre. Más mint a hála és kegyelet hangja nem kelt ajakán, nem nyert kifejezést történetében. Minden megjegyzés nélkül egyszerűen közli a kir. rendelkezést, mint amely »rem totam ut acta fuit ob oculos optime ponit.« — »Pro indesinenti illo, quo sacra sua C. R. Maiestas in subiectam sibi et imperio suo gentem, cum primis Hungaram, fertur maternae sollicitudinis studio iam inde a tempore suscepti gubernii sui, nihil antiquius in votis unquam habuit, quam ut subditorum salutis et commissi sui regni huius Hungariae securitati ultro benigne consuleret . . . ut . . . Ss. sua Maiestas uberiora gratiae caes. regiae, pietatisque maternae erga percarum sibi gentem Hungaram testari possit documenta, multum se tam in rempublicam huius regni, quam vero in illius spes sucrescentis iuventutis futurae vitae commoda auxilii collaturam arbitrabatur summe nuncupata Maiestas, si eandem universitatem Tyrnaviensem ampliaret et novis, modernoque rerum gerendarum systemati congruis accessionibus

cumalaret ac denique ad eum, qui recte ordinatae universitati cohaereat perfectionis consistentiae statum poneret.¹⁾

A szükséges építkezések és átalakítások teljes évet vet-
tek igénybe. Az új rendszer csak az 1770—1-i tanévben lép-
hetett életbe. Az 1770. okt. 24-ki legfelsőbb rendelet alap-
ján a kir. helytartótanács okt. 29-ki leiratával állapította meg
az újjászervezett egyetem belső rendjét, közölte az ügyek köz-
vetlen vezetésével megbízott egyetemi consistorium elnökének
és tagjainak, a kar-igazgatóknak, valamint az újonnan kine-
vezett tanároknak neveit, továbbá a szabályokat, melyek sze-
rint az egyes karokon a tudomány-szakokat tárgyalni kötelesek.

Az új rend
kezdete
1770.

Az egyetem régi tanerői minden nehézség nélkül és kész-
séggel illeszkedtek az új rendszer keretébe.

A consistorium a tanév ünnepélyes megnyitását 1770. nov.
8-ára tűzte ki. Nov. 7-én az igazgatók elnöklése mellett az
egyes karok titkos szavazattal megválasztották dékánjaikat.

Végre nov. 8-án reggel 8 órakor az egyetemi testület
jogaraival, a dékánok epidemiseikben (díszköpeny) az akadémia-
egyházba vonultak, hol a Szentlélek segítségül hívása és az
ünnepélyes sz. mise után a történelem és szónoklattan tanára,
Katona István tartotta a megnyitó beszédet.²⁾

Míg az új egyetemi épületek teljes berendezése elkészült,
jó ideig az előadásokat szétszórt helyiségekben, több köz- és
magán épületben tartották meg. Így a hittudományi kar előadásait
a jezsuiták kollégiumában; a történelmieket és szónoklattania-
kat az egyetemmel kapcsolatos papnöveldeben tartották.

Az egyetem új otthonát csak 1772. máj. 13-án megalko-
tójának, Mária Teréziának születése napján foglalta el. A nagy
költségek fedezésére fordították ama alapítványt is, melyet
II. Ferdinánd a spanyol jezsuiták segélyezésére tett le és amely
ezek száműzetésével 1769. óta szabaddá lett.

Katona István tartotta az ünnepi sz. beszédet és így az
ő lelkesítő szavai nyitották meg az új korszakot Pázmány nagy
alkotásában. Kire is bízhatták volna inkább ezen megtisztelő
főladatot, ha nem a tudomány és a hazai ifjúság szeretetétől
lelkesített Katonára? Nem sokáig tartott azonban az újítás
nyomán járó öröm és szorgos munka nyugalma. Alig töltött
az egyetem új otthonában egy évet, mikor villámként sújtott
le XIV. Kelemen *«Dominus ac Redemptor noster»* kezdetű bul-
lája az egyetem legelső tanerejére, a Jézustársaságra, melyet

Katona ün-
nepi sz. be-
széde a kibő-
vített egye-
tem megnyi-
tásakor.

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. 764—5.

²⁾ Az egyetemi consistorium jelentése a kir. helytartó-tanácsához, 1770. nov. 25.
Közli Pauler Tivadar dr. fönt idézett művében.

A Társaság föloszlatottnak nyilvánított, majd aug. 13-án kelt »Gravissimis föloszlatása ex causis« kezdetű brevéjével a rendelet végrehajtási módját is szabályozta.

S most az egyetem megtörtént újjászervezése, a kir. pártfogás, gondoskodás és hatalom alá rendelése valóban úgy tűnt föl, mint a Gondviselés műve, mely Pázmány másfél százados műve fölött örködött, megmentve azt a teljes pusztulás veszedeelmétől.

A Jézus-társaság iránt őszinte anyai jóindulattal viselkedő királynő csak nehéz szívvel tudott megnyugodni a hatalmas és a kath. egyház s birodalom körül nagy érdemeket szerzett rend föloszlatásában, mert »soha sem tapasztalt benne mást, mint szépet és jót« — mondja Alber Egyháztörténetében. Nem is szűnt meg élete végeig a Társaság tagjait jóindulatának különböző jeleivel kitüntetni, mint erről maga Katona műveiben nem egyszer tanúskodik.¹⁾

Érdekes lesz azonban e pontra nézve még egy másik megbízható forrás szavaira is hivatkozni. »Romae ad id tempus plures atque graves instituebantur a Pontifice deliberationes de Societate Jesu, quum Pontificem impellerent Gallia, Hispaniae, aliaeque huic Societati infensae Provinciae. Quum autem Austria, quae huic instituto de se optimum praestiterat testimonium, quod magnopere commendaret, cuius innocentiam perpetuam et singulare religionis, pietatisque amplificandae studium atque praecipuum in educanda juventute usum semper se diceret in suis omnibus provinciis expertam fuisse, postquam diutius pro ea stetisset, ne flammam, quae Galliam aliasque Provincias complexa erat, videretur alere, ab ea contentione remisit.«²⁾

Hogy e szép véleményt a Társaságról első sorban Mária Terézia ápolta az uralkodóházban, jövő rendelkezései és II. József ellenszenve, melyet később annyiszor elárult, bizonyítja a legjobban.

Végre mégis megadta a pápai bullára a »Placet«-et és azt 1773. szept. 2-án kihirdetteté.

A pápai rendelkezés értelmében a Társaság engedelmes gyermekei és fölszentelt tagjai a magyar főpásztoroktól szabad megválasztás szerint kérték fölvételüket.

Katona István, bár régi jóakarója a kalocsai érsek is föl-

¹⁾ »Mariam Teresiam invitam ad id inductam esse, favores, tam ante, quam post ruinam huius ordinis in eiusdem religiosos collati, facile cuius persuadent.« Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. pag. 821.

²⁾ Joann. Alber »Historia eccltica.« Tom. II. Part. II. pag. 489.

ajánlotta az incorporációt, inkább az esztergomi főegyházme-
gyébe vétette föl magát, mert ez neki, mint tovább működő
egyetemi tanárnak, az egyházmegye területén természetesebb
helyzetet teremtett.

Katona az
esztergomi
egyházme-
gye kötelé-
kébe lép.

Katona élete, sorsa a borzasztó csapás dacára első tekin-
tetre nem változott lényegesen, mert megmaradt továbbra is
előbbi működése körében az egyetem bölcsészeti karán. Nem
kis kitüntetésnek kell ezt tekintenünk reá nézve, mikor vele
még csak öt rendtársa maradhatott meg régi helyén.¹⁾ De an-
nál jobban sajgott szíve nevelő és ápoló anyjának elpusztulása
miatt. Mit is érezhetett Katona hű, ragaszkodó gyermeki szíve a
Társaság fölосzlatásakor, melynek legjelesebb tagjai közé tar-
tozott?

Igen kedves és jellemző Katona gyermeki ragaszkodá-
sára a következő eset, melyet Prónay Antal »Dugonics An-
drás« életrajzában beszél el az ex-jezsuiták és jelesen Katona
jellemzésére. »Dugonics egyszer az ex-jezsuita Katona István-
nal, a jeles történetíróval utazott Magyarország déli részén.
Aradon meghívták őket a minoriták zárdájukba; Katona sem-
miképen sem akart hozzájuk menni, mert XIV. Kelemen, a
rend eltörlője is minorita volt. A nagy unszólásra mégis elmen-
nek s ott fogják őket éjszakára is vendégül. Katonának vélet-
lenül oly szoba jutott, ahol XIV. Kelemen arcképe függött a
falon. Ahogy észrevette elborult az arca. »Mintha átverték
volna a szívemet, ahogy ezt a képet megpillantottam« mondta
Dugonicsnak. Van ebben — teszi hozzá méltán Prónay — a
fájdalomban valami mélyen megható; az ex-jezsuita nem tudja
elfelejteni rendjének pusztulását és csak keserőséggel gondolhat
rendjének eltörlőjére. Ez a szívós ragaszkodás jellemzi Katona
többi társait is; nekik nem kell a szabadság, melyet a regu-
látlan élet kínál, valamennyi egynek érzi magát a renddel s
ahogy az felbomlott, úgy érzik, mintha az ő egyéniségükből
hiányoznék valami.«²⁾

Katona
kegyeletes
ragaszkodása
a Társaság-
hoz.

Ez az összetartás régi testvéreivel, a rendért és céljáért égő
határtalan lelkesedés Katona nemes szívének is a legszebb

1) A hittudományi karról teljesen kiszorultak; a bölcsészeti kar 9 tanára közül
hatan voltak a Társaság fiai. „Constituti sunt in facultate philosophica professores no-
vem: physices, Joannes Horváth, ex abol. S. J.; Historiae rerum naturalium, Mathias
Piller ex abol. S. J.; I. matheseos pro logicis, Andreas Dugonits, e sch. Piis; matheseos
sublimioris, Josephus Mitterpacher, ex abol. S. J.; astronomiae, Franciscus Weis, ex
abol. S. J.; hist. universalis et litterariae, Stephanus Katona, ex abol. S. J.; logices,
Franc. Handlerla, ex D. Strigon.; eloquentiae prof. et aestetices, Georgius Szerdahelyi,
ex abol. S. J.; linguarum orientalium, Adamus Kaszanitzki, ex D. Strigoniensi.“ Hist.
crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. pag. 830.

2) Prónay Antal: »Dugonics András életrajza« 77–78. l.

jellemvonása. Félve, kerüli még az alkalmat is, mely a visszaemlékezéssel szíve mély sebéét újra fölszaggathatná. A Szent-szék iránti fiúi kegyeletből nem akarja ugyan kutatni az okot, amiért a Gondviselés a rend pusztulását megengedte, de azért arról másként, mint »siratnivaló pusztulásról« beszélni nem tud. Nagy művében is csak átsurran e nagy európai s hazai közoktatásunk történetébe is mélyen belevágó esemény fölött. Szükszavú e pontban inkább, mint bármely más kérdésben, de azért a néhány sorban, mit róla ír, a Társaság legfényesebb apologiáját nyújtja. »Non est nostrum scrutari, cur coeleste Numen huius ordinis abolitionem fieri permiserit. Id tamen certum est, illos quoque, qui prius instituti Societatis eversionem variis praeiudiciis abrepti vel desiderarunt vel laetis admurmurationibus comprobarunt, in dies, quid amiserint, magis sentire, votisque partim tacitis, partim etiam apertis eius restitutionem expetere.«¹⁾

Mária Terézia — »Regina quidem apostolica nihil diligentiae praetermisit, quo malis, quae hinc oritura timebantur occurreret« — a megüresedett tanszékek ideiglenes ellátása iránt azonnal intézkedett. A véglegesítés céljából pedig az új rendszer értelmében 1774. okt. 8-ára a kir. biztosok előtt tartandó pályázati vizsgát hirdetett. A bölcsészeti kar tanszékére 38-an pályáztak. Minthogy Katona Istvánnak is akadt a kegyesrendűek közül versenytársa, szintén alávetette magát a vizsgálatnak, mely az ő javára döntött és így a történelmi s szónoklattani tanszéket az egyetemen továbbra is megtartotta.²⁾

Katona megtartja egyetemi tanszékét.

Ezen időtől kezdve Katona is, mint a többi pap-tanár Nagyszombatban 800, Budán pedig 7 éven át 1000 frt. évi fizetést kapott,³⁾ melyből teljes ellátásáról maga volt köteles gondoskodni.

Az ország tanügyének rendezése.

A Jézustársaság föloszlatása azonban nemcsak az egyetem életében jelzett új korszakot, hanem az egész ország tanügyének rendezését is szükségessé tette. Mit egészen természetesnek fogunk találni, ha megfontoljuk, hogy a Társaság Magyarország és kapcsolt részeiben nem kevesebb, mint négy akadémiaát — (a budait, győrit, kassait és zágrábit) — 30 gimnáziumot, 12 papnevelő-intézetet és 9 konviktust látott el vezetőkkal és tanerőkkel.⁴⁾

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. pag. 821.

²⁾ A királynő jóindulatát a Társaság volt tagjai iránt az által is kimutatta, hogy az ő megerősítésüket, valamint a jogot a megerősített tanárok áthelyezése vagy elmozdítása fölött különösen fönttartotta magának. Pauler Tivadar dr. »A bpesti m. kir. tud. egyetem története« 91—92. l.

³⁾ Eredetileg a kir. rendelet 1200 frt. évi jövedelmet szabott meg, »nunquam tamen ego prius 1200 flor. stipendium recuperare potui, triennio dehinc — 1773. — Tirnaviae florenos 800; septennio Budae 1000 consequutus . . .« Ibid. pag. 824.

⁴⁾ L. »Catalogus Personarum et Officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu. Pro Anno MDCLXXIII.«

A királynő szándékát a tanügy rendezését illetőleg már 1773. nov. 9-én tudatta a kir. helytartó-tanáccsal és elrendelte, hogy szerezzé be a szükséges adatokat és azok alapján dolgozzon ki egy új, országos tanulmányi rendtartást.

A nagy föladat megoldása a lázas munka dacára csaknem három évet vett igénybe. Végre 1776. aug. 5-én a kész országos tanulmányi rendtartás életbeléptetésére megtörténhetett a szükséges intézkedés.

Az 1777. évi aug. 22-én kelt legfelsőbb leirat alapján a kir. helytartó-tanács még azon év szept. 9-én közzétette a kötelező »Ratio educationis«-t, mely az egész ország tanügyét teljesen új alapon az elemi iskoláktól föl az egyetemig rendezte.

A „Ratio educationis“ megjelenése 1777. szept. 9-én.

A »Ratio« csak egy egyetemet állapított meg, a kerületi akadémiákat pedig az egyetem leányainak tekintette. Ez a fölfogás újra megpendítette az egyetemnek már előbb is feszegetett áthelyezését az ország fővárosába, mely most végre teljesedésbe ment.

Az egyetem áthelyezésére kiküldött bizottság mindent számításba véve Buda mellett döntött, melynek tanácsa az u. n. Corvin-házon kívül még 10,000 frtot ajánlott föl az átköltözés kiadásainak fedezésére. Mária Terézia a kancellária ily értelmű fölterjesztését elfogadta és az egyetem áthelyezését Nagyszombatból Budára 1777. febr. 10-én kelt leiratában jóváhagyta. Székhelyül a kir. palotát jelölte meg, melyet újabb kegyeinek jeléül a templommal és más jelentékeny javakkal együtt az egyetemnek ajándékozott.¹⁾

Az egyetem áthelyezése Budára 1777.

Az egyetem 1777. aug. 24-ig folytatta munkáját Nagyszombatban, amely napon 140 éves működését régi, sok szép emlékekkel dicsekedő otthonában befejezte. Katona is kénytelen volt az intézettel, melynek dísze és egyik legfáradhatatlanabb tagja volt, vándorolni az 50 forintnyi útipénzen és új székhelyén berendezkedni.

1777. nov. 3-án kezdte meg az egyetem munkáját új otthonában, az ország szívében.

E helyváltoztatás csodálatos varázserőt gyakorolt Katona István irodalmi működésére. Társai még meg sem szokták új otthonukat, ő máris megjelent fáradhatatlan és lelkiismeretes munkájának gyümölcseivel a nagy nyilvánosság előtt. A főváros ugyanis kedvező alkalmat nyújtott művei kiadására. A rövid hét év alatt, melyet Budán tanárkodva töltött, oly irodalmi tevékenységet fejtett ki, mely nemcsak Magyarországon volt eddig ismeretlen, de bámulatba ejtette a külföldön is a tudós világot.

Katona irodalmi tevékenysége.

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIX. pag. 876—882.

Mielőtt azonban Katona irodalmi működésének ismertetésébe foglalkozunk, röviden legalább meg kell emlékeznünk az egyetem további hányattatásáról. Az egyetem sorsa ugyanis Katona életének háttére. Ismernünk kell tehát ama súlyos csapást, mely az egyetem alig föllendült virágzását jó időre megakasztotta és Katona tanári működésének az »Alma mater« kebelében végetvetett.

II. József
intézkedése
az egyetem
életében.

Alig hunyta le az egyetem újjászervező édes anyja, Mária Terézia szemeit, már is jelentkeztek a veszedelmet jósoló előjelek.

II. József 1781. április hó 27-én megerősítette ugyan az anyjától életbe léptetett országos tanulmányi rendszert, de már megelőzőleg 1780. december hó 24-i rendeletében részletes jelentést kért az egyetemről. Ez eléggé sejtető a rendszer megváltoztatására irányuló szándékát. A sejtelmet a gyorsan egymásután következő események csakhamar igazolták. Hiába volt minden előterjesztés és hivatkozás az alkotmányra s az érvényben levő törvények rendelkezésére. A fejedelem hajthatatlanul ragaszkodott elhatározásához, mellyel mélyen belenyult az ország törvényes jogaiba. — Az egyetem alapítványi javait a közös állami kincstárba olvasztotta. Megváltoztatta az egyetem nevét és címét is. Ezentúl »Regia Scientiarum Universitas Hungarica« volt a hivatalos cím. — Nem volt megelégedve az egyetem tudományos színvonalával sem. Sűrűn egymásután megjelenő leirataiban ismételten megrójjá a »maradiságot« s okául a »jesuitismus«-t emlegeti. Egyébként is új intézkedéseket lát szükségeseknek, melyeket azonban nemcsak a személyes látogatásaiban szerzett tapasztalat sugalt — bár ő csak ezekre hivatkozik, — hanem, mint később nyilvánvalóvá lett, még inkább a titkos ármánykodás vak eszközének, Brettschneider egyet. másod-könyvtárnoknak besúgásai élesztettek.

A hittudo-
mányi kar
Pozsonyban.

A hittudományi kart kiszakította az egyetem kebeléből és Pozsonyba helyezte át, hova már 1784. év áprilisában át is költözött. A többi három kart ugyanazon 1783. évi november 28-án kelt rendeletével kilakoltatta és egymástól elszakítva szétszórta ideiglenes otthonokba utasította. A bölcsészeti kar a kir. kuria épületébe került.

Katona
megváltik
egyetemi
tanszékétől.

De nem követhetjük az egyetemet további hányattatásában, mert a nagy változtatás kiszakította kebeléből azt a férfit, kinek sorsa miatt vele eleddig is foglalkoztunk. 1784. nov. 1-én az új kényszer viszonyok közt Katona István nélkül kezdődött a tanév a pesti szerzetesi épületekben, melyeknek csendjét-rendjét a hivatlan vendég földulta. Az egyetem

minden ügyét-baját ezután az új liberális és centralizáló tanrendszer kidolgozására már 1781. novemberében alakított „udvari tanulmányi bizottság” intézte br. Swieten Godofréd¹⁾ elnökelete alatt.

De hagyjuk e szomorú és elszomorító képet. Elég volt ennyit is említeni, hogy a nagy és fontos fordulópontot Katona életében megértjük. Katona jól látta a neki szánt dőfést és okosan kitért elleneinek útjából. Nem akart terhére lenni uralkodójának, ki úgyis már régen rettegett még a gondolattól is, hogy „a jezsuita szellem az egyetemen erősödjék.”²⁾ Működési terét az új rendszer úgyis annyira megnyirbálta, az oknyomozó magyar történelem eltörlésével és a német előadási nyelv rendeltével oly természetellenes mederbe terelte, hogy Katona úgy sem tudott volna az új körülményekkel megalkudni.³⁾ Elfogadta tehát 25 évi tanítás után, alig 52 éves korában az évi 500 frtnyi nyugdíjat és a megszokott nyilvános működés teréről visszavonult.

Katona
nyugalomba
vonul 1784.

Ez volt tehát a jutalom és elismerés, mit önfeláldozó és az utóbbi években különösen bámulatot keltő munkásságával kiérdemelt? Valóban a tudomány érdekében történt-e egy ilyen tanerő leszorítása és mellőzése?!

Gyengébb lelket talán megtört volna ez az érzékeny csapás, mely a magyar ifjú nemzedék mesterét sújtotta. De nem ily gyenge alapra épített Katona. Szeretete hazája, a magyar ifjúság és a történelem iránt, mely önfeláldozó szolgálatában lelkesítette, sokkal mélyebben gyökeredzett, mintsem hogy azt szívéből kitépni, vagy csak egy percre is megingatni képes lett volna a fölülkerekedő ellenséges áramlat.⁴⁾ — Méltóság-

¹⁾ Mária Terézia udvari főorvosának fia.

²⁾ „Ne professore iesuiticis principiis infecto iisdem iam ibi (in Universitate) vigentibus novum subsidium addatur” — így szól II. József egyik leirata. L. Pauler Tivadar dr. „A budapesti egyetem története” I. k. 96 l.

³⁾ „I. Sodalitia omnia B. Mariae nomine congregata, exhortationes academicae in templis et exercitia, ut dici solent, spiritualia, quae postrema hebdomada verni ieiunii institui solent abrogantur.” Készerűen jegyzi meg erre Katona — „Tristes sublatorum horum in officio continendae iuventutis adiumentorum effectus Hungaria iam sentit et ingemiscit. — IV. Qui altiores scholas obeunt, quum nullum peculiarem oratorem sacrum habituri sint, sacris . . . intersint . . . inferiorum tamen scholarum alumni . . . in maius quoddam conclave ad audiendum evangelium, quod iis lingua Germanica ab aliquo presbytero praelegatur et breviter explanabitur, convenient. V. Post triennium scientiae omnes, dempta theologica, in scholis Germanico idiomate tradentur . . .” Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XL. pag. 400.

⁴⁾ A kalocsai érseki könyvtár Katonára vonatkozó kézirat-gyűjteményében is van néhány becses dolgozat. Igen érdekes az, melynek címe: „*Historia conversionum Hungariae, ex qua potest idea iusta formari, de legitima eius gubernatione.*” Hagae 1739. — A csonka kézirat nagy-quart alakú és 344 sűrűn teleírt oldalt foglal magában. Katona ugyanis bámulatos szorgalommal lefordította egy névtelen szerző francia művét, bár sok állításával nem ért egyet és eleve ígéri ezek kiigazítását. „Hic liber multos errores, passim in margine signo o notatos, olim uberius refellendos complectitur.” A kézirat eredetére nézve megjegyzi: „Eodem tempore flores et fructus in hoc opere produxi seu simul Gallicam lin-

Katona Esztergomban üti föl székelyét.

teljes nyugalommal, mely bámulatba ejt, félrevonul a nekivadult romboló elemek útjából, hogy a keresztény Magyarország ősi székhelyén Esztergomban, a szent hitnek, melynek Katona minden munkájában harciosa volt, bölcsőjében folytassa a toll szerény fegyverével a harcot az igazságért, hazájának a mul-ton okuló szebb jövőjéért.

Katona Esztergomban¹⁾ lankadatlan buzgalommal folytatta a legtisztább hazaszeretetből megkezdett művét.

S ha csodálkozással szemléltük eddig Katona nagy lelkének megingathatatlan egyensúlyát a zavaró külviszonyok és sokszoros hányattatások közt, talán még inkább megérdemli

guam discere, simul revolutiones has in latinum traducere coepi. Quare mirum non erit, in quibusdam locis huius versionem esse. Quae tamen ad rei summa pertinent, expressa sunt. — Coepi cum exitu mensis Aprilis. Absolvi sub exitu Augusti 1784." Tehát 4 hónapi fáradhatatlan munka gyümölcse e kézirat. Sajnos Katona az ígért átdolgozást nem végezte el és így műve sem jelenhetett meg, de fényes bizonyítéka szerzője szorgalmának, és hogy mint készült nyugdíjaztatására. Ugyanazon tanév végén, midőn a német tannyelv elrendelése és egyéb erőszakos intézkedések miatt kiválik az egyetem tanári karából, kezdi meg 52 éves korában a francia nyelv tanulását s ennek első gyümölcse egy a magyar függetlenség javára írt könyv átültetése.

Katona e kéziratának főérdeksége, hogy az nem más, mint az a francia mű, melyet Neaulme János hágai könyvkiadó 1739-ben — 4 évvel II. Rákóczi Ferencnek 1735. április 8-án bekövetkezett halála után — „*Histoire des Révolutions de Hongrie, où l'on donne une Idée juste de son légitime Gouvernement*” cím alatt közzétett. A mű egyszerre két kiadásban jelent meg. Az egyik két nagy negyedrétdű, a másik hat kis nyolcadrétdű kötet. Katona ez utóbbi kiadást használta, mint ezt kéziratának fölosztása világosan bizonyítja. E munkához még egy francia munka latin fordítását akarta fözni, vagy talán el is készítette. A kézirat ugyanis csonka és még az előbbi munka VI. kötete sincs meg teljesen, hanem a 78. oldallal megszakad. Pedig a hágai kisebb kiadás egy-egy kötete 362. (IV. kötet) — 410. (V. kötet) oldalas, mint ezt Katona is kézírata oldaljegyzeteiben jelzi.

Katona előszavában a mű minden részéről megmondja a véleményét. „Opus, quod luce publica dono, constat tribus diversis partibus. I. Prima continet historiam revolutionum Hungariae a temporibus retroactis ad annum usque 1711. Auctor, qui non censuit se nominandum, est sine dubio natus Hungarus. Non est enim verisimile externum aliquem potuisse sibi comparare tam perfectam notitiam legum, privilegiorum et consuetudinum nationis Hungariae.”

Rendkívül becses a „Monitum editoris” a II. részhez, melynek címe: „*Memoria principis Francisci Rákóczi de bello Hungarico, a 1703. usque ad eius finem* — facit alteram partem huius epitomes.” — A francia eredetiben: *Memoires du Prince François Rakoczy sur la Guerre de Hongrie, depuis l'année 1703. jusqu'à sa Fin.* — „Sufficit ex ea legere quasdam paginas ad evincendum authentica haec esse. Perinde habui magnam curam ea sic vulgandi, sicut ex auctoris manu prodierunt, nec vocem immutando; persuasus, homines boni gustus optaturos potius ea sic videre, quam cum ornamentis stili, quo vestiri potuissent.”

A második rész, vagyis a francia kis kiadás V. és VI. kötete az a munka, melyet magyar nyelven először 1861-ben Ráth Károly Győrről, majd 1866-ban Ráth Mór Pesten, végre 1872-ben új fordításban Thaly Kálmán adott ki e cím alatt: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711).*

Nem ily kedvező Katona véleménye a III. részről. „*Haec est memoria C. Nicolai Bethlen de turbis Transylvaniae* Haec memoria, de cuius ego fide non caveo, videbatur iam tribus annis in Gallia, quamvis titulum gesserit Amstelodami . . .”

¹⁾ Az a ház, melyben Katona Esztergomban lakott, még ma is áll egy valóságos függő-kert közepén, melynek támaszát és a Kis-Duna felé eső oldalát az ősrégi alsó várfal megőrzött része képezi. Katona a kert ajtaján kilépve, a mai szűk Szent-János-utcán át egy-két pillanat alatt elérte az eltiport Jézustársaság és alapítójának, Ioyolai sz. Ignácnak templomát. Így nyilatkozott meg gyermekded ragaszkodása még lakásának megválasztásában is a helyhez, hol tanuló éveiben sz. hivatása kitejődött.

bámulatunkat ama szent nyugalom, mellyel alázatos lelke új viszonyaiba oly hamar beilleszkedett. Mielőtt azonban e termékeny nyugalmat közelebből megfigyelni, vessünk rövid visszapillantást Katona már elvégzett munkájára.

III.

Katona István történetírói működése és a „*Historia critica Regum Hungariae*.”

Katona első történeti műve 1768-ban csak jelezte azon munkateret, melynek megtermékenyítésére egész szellemi tehetségét, páratlan buzgalmát, és ritka akaraterejét összpontosította.

Az első lelkesedés lankadást nem ismerő tüzével folytatta az alapozás nagy munkáját. A kezdet kezdetén szerencsés élet-körülményei utat nyitottak neki a történelem minden segédtudományához. Rendtársai közt gyakorlott tanácsadókat talált a diplomatica, genealogia, heraldica, numismatica, sphragistica és paleographia bonyolódott és ép azért nem ritkán unalmas s háladatlan kérdéseiben.

Katona előkészülete a történetírói működésre.

Mindenekelőtt teljes tájékozódást iparkodott szerezni a hazai, majd a külföldi történeti irodalomban. Majd Magyarország földrajzát és helyrajzát tanulmányozá a legapróbb részletességgel. Hangya szorgalommal tanult, jegyzett és gyűjtött össze mindent, minek hazája történetének megismerésében hasznát venni remélte.

Előkészületeinek méreteiről és alaposságáról a legszebb bizonyítékot szolgáltatják egyrészt a kéziratok közt található gazdag anyaggyűjtése, és csiszolatlan dolgozatai,¹⁾ másrészt nyomtatásban is kiadott vázlatos munkái. Ilyen ama nagy kortani táblázat, melyet három részben 1771., 1773. illetve 1775-ben adott ki e cím alatt: „Synopsis chronologica Historiarum ad sublevandam memoriam Historiophilorum concinnata” Tyrnaviae. Igéretét azonban, hogy „se hanc synopsisim chronologi-

„Synopsis chronolog. Historiarum” I–III.

¹⁾ A legtöbb Katona könyvtárával együtt a rozsnói káptalan könyvtárába került. Kalocsán alig maradt egynéhány. Ilyen az a 120 oldalas kézirat, melynek címe: „*Domitilia Musarum in Hungaria seu Descriptio locorum in quibus luventus Hungarica bonis artibus et moribus instituitur.*” Sub 249. Ms. — Tévesen mondja tehát Szinnyei József, hogy Katona legtöbb kézírata a kalocsai érseki könyvtárban van. L. „Magyar írók élete és munkái” V. k. 1202. col. — Maga Katona végrendeletében azt mondja „*mea MSS. quorum magnam partem Rosnaviensibus, qui mihi tria votiva decreverunt transmissi...*” Függelék: „*Testamentum*” X. p.

cam, ubi ea ad calcem deducta fuerit, pleniore narratione complexurum«¹⁾ nem teljesítheté, mert a Budán kínálkozó alkalom nagy művének sajtó alá rendezését és mielőbbi közzétételét sürgette.

„Epitome
chronologica
rerum Hun-
garicarum.“

Az ennek megfelelő magyar tört. kortan nagyrészt szintén ezen években készült, de csak jóval később, 1796—8. években, rendezte sajtó alá ugyancsak három részben. Címe: »Epitome chronologica rerum hungaricarum, transylvanicarum et illyricarum concinnata. ab anno 884. ad 1797. Partes III Budae. 8. cum appendice.«

„Synopsis
Historiae
Rom. Imperatorum.“

Még egy ily fajta alapozó munkája hagyta el a sajtót 1782-ben »Synopsis Historiae Romanorum Imperatorum« cím alatt, amelyet, mint már címlapján mondja, — »in usum Academicarum per regnum Hungariae et provincias eidem annexas« adott, hogy hallgatói munkáját megkönnyítse és kis kézikönyvet, vezérfonalat adjon kezükbe.²⁾

Katona hátramaradt kiadatlan kéziratai közt igen becsesek a külföldi írókról szóló följegyzései. A magyar irodalom képviselőiről gyűjtött gazdag anyagot részint a kéziratban maradt két kötetes munkája foglalja magában,³⁾ részint nagy történeti művében, a »Hist. critica«-ban közli legalább kivonatossan az egyes korszakok végén.

„Status litterarum in Hungaria.“

A nagy magy. tört. munkájába beszótt rövides irod. történeti megjegyzések kibővítésének és földolgozásának tekintették eddig ama kéziratot a budapesti egyetemi könyvtárban, melynek Katona Szinnyi József⁴⁾ szerint e címet szánta: »*Status litterarum in Hungaria apologetice et topographice repraesentatus* — pars posterior: Complectens domicilia Musarum in Hungaria topographice delineata«. Azonban valószínűbb, hogy e második rész első kidolgozása vagy épen eredetije az a kézirat, melyet a kalocsai érseki könyvtár őriz.⁵⁾

Érdekes e munka sorsára nézve Fejér György megjegyzése a »Memoria Katona« című iratkájában, melyben arról is szól, hogy az ily című dolgozat II. részét ő már készen látta

¹⁾ Praef. ad Tom. I. 1771.

²⁾ A kéziratot a kalocsai érseki könyvtár őrizi.

³⁾ E kéziratot is a rozsnyói káptalan könyvtára őrizi. Becséről szépen nyilatkozik Stoeger bibliographiájában: „Hoc opus, quod benevolentia et benignitate Celsissimi Principis et S. R. E. Card. Primatis Hungariae in manus nostras pervenit, servatur in Msr. in Bibliotheca Capituli Rosnaviensis, illudque perfecit et auxit suo tempore Rev. Episcopus Paintner, indeque plurimae notitiae pro hac collectione desumptae sunt.“ Stoeger „Scriptores Provinciae Austriae S. J.“ Pag. 171.

⁴⁾ „Magyar írók élete és munkái“ V. köt. 1201. col.

⁵⁾ Ez utóbbi föltevés szerint téves volna Szinnyi József állítása, mely a budapesti egyetemi könyvtárba helyezi e II. részt is. Sajnos az egyetemi könyvtár kézirat gyűjteményében hiába volt minden kutatásom. Egyik rész kéziratát sem találtam.

Katona iratai közt 1808-ban, de az első részét »haud reperi, Historiae criticae ut videtur, dispertitum insertam.«

Minden kétséget eloszlatni látszik Katona szóbanforgó és a kalocsai érseki könyvtárban őrzött kézírata. A kéziratnak kettős címlapja van. A külsőn — javítások után, mint végleges — a következő cím olvasható: »Domicilia Musarum in Hungaria seu Descriptio locorum, in quibus Iuventus Hungarica instituitur. Opera Stephani Katona e Societate Jesu Sacerdotis in Universitate Tirnaviensi Eloquentiae Sacrae Professoris.«

E külső címlap 2. oldalán a második rész bevezetése van, mely a kézirat 4. oldalán csekély változtatással ugyanaz. A 3. oldalon olvasható a főntebb idézett cím: »Status litterarum in Hungaria Apologetice et Topographice repraesentatus. A P. Stephano Katona e S. J. AA. LL. et Phil. Doctore ac in Universitate Tirnaviensi Historiae et Eloquentiae Profanae Professore Ordinario Publico. -- Pars posterior complectens domicilia musarum in Hungaria, Topographice delineata« -- és át-húзва ezen szavak -- »cum indice partis utriusque.«

Meg volt tehát mind a két rész, amint ezen utolsó szavak már sejtetik és maga Katona ezen kézírata utolsó oldalán, át-húzott, de olvasható »Admonitio«-jával bizonyítja.

Érdemesnek tartjuk a kérdés tisztázása érdekében ezen »Admonitio«-t szószerint ideiktatni. Világosan mutatja ugyanis, hogy »az a magyar irodalom képviselőiről« gyűjtött gazdag anyag, melyet Katona kéziratban maradt és a rozсныói káptalan könyvtárában őrzött két kötetes munkája foglal magában, szorosán összefügg ezen kéziratával, vagyis inkább nem más, mint ezen kézirat bevezetésében említett első rész — »Parte prima Hungaris scientiarum laudem asserere conatus fui: convenire videbatur, ut altera hac parte Musarum in Hungaria sedes, breviter illic laudatas, uberius attingam« — mondja Katona maga a II. rész bevezető soraiban.

A kézirat 120. oldalán olvasható »Admonitio« így szól: »Designatis Musarum Hungaricarum domiciliis animus erat, Scriptorum etiam Hungarorum, quorum in Vindiciis memineram vitam et opera subiicere. Sed cum opus viderem, magis quam initio putarim, crevisse, in singulare volumen ea reiicio. Interim eorundem Scriptorum nomina, ordine litterarum istic eo consilio adnecto, ut si qui adverterint aliquos a me praetermissos, de iis me pro singulari suo in Rempublicam litterariam studio admonere velint; adnotato operis titulo, editionis anno, loco, forma; Auctoris patria, aetate, muniis, quantum, ut iidem orbi litterato innotescant, volunt.«

A lap sarkában ezen egy szó olvasható

»Syllabus«,

ami a következő címlap első szavát jelzi.

Katona ezen meg nem jelent műve első része a rozsnýói káptalan könyvtárában van, a második része pedig a kalocsai érseki könyvtárban őriztetik. Az pedig, miről Fejér György azt mondja, hogy »Historiae criticae, ut videtur, dispartitum insertam«, nem más, mint a »Syllabus« kiigazított és kibővített közlése. — Valószínűleg Korányi Elek hasontermészetű munkájának megjelenése tette fölöslegessé fáradságos gyűjtése gyümölcsének kiadását.

Mindezen említett dolgozatokon későbbi kutatásai alapján kétségkívül még igen sokat javított és simított, de magvuk megteremtésének idejét mindenesetre az előkészület korára kell tennünk.

Ezek előrebocsátása szükségesnek látszott, hogy kellőképen méltányolhassuk Katona alaposságát és megérthessük ama csodás termékenységet, melyet első irodalmi föllépése után kifejtett.¹⁾

„Hist. crit.
primorum
Hungariae
ducum.“

Egyedülálló monumentális művének első és bevezető kötetét — mert joggal ennek tekinthetjük ama kötetet, melyet ugyan a többiektől elkülönítve, de mint maga Katona mondja, azoknak szellemében írt meg — »Historia critica primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et externorum Scriptorum concinnata, cum Prolegomeno ex Historia litteraria« cím alatt adta ki Pesten 1778-ban.²⁾

Fáradozásai e zsengejét az 1777. dec. 31-én kelt följajnló levelében a magyar kath. egyház akkori fejének, Batthyáni József gr. bibornok esztergomi hercegprimásnak dedikálta. — Katona ez által hálája és tiszteletének jelét akarta adni készséges fölvételéért az egyházmegye kötelékébe és ama fáradságos munkásságért s érdeklődésért, mellyel a bíboros főpap maga is egész életében a tört. tudományok iránt tanúsított.³⁾ Hasonló módon keres és talál módot Katona ama nagy támogatás meghálálására, melyben nagy műve megírásában része-sült, midőn a levéltárak kincseit a történetbuvárnak nemcsak

1) „Certum enim est“ — jegyzi meg maga Katona ismereteinek forrására utalva — „nunquam universalem, imo ne specialem quidem alicuius regni historiam debita cum probabilitate pertractari posse, nisi scriptorum, ex quibus narrationes petuntur, aliqua notitia habeatur.“ Hist. crit. prim. Hung. ducum. — Prolegomenon ex Hist. litter.

2) Eredeti kézírata censurai példányban a budapesti egyetemi könyvtárban van azon nyomdai megjegyzéssel, hogy 700 példányban nyomassék. Szinnyei József az ily című munka négy kötetéről szól, ami kétségtelenül sajtóhiba. L. „Magyar írók élete és munkái“ V. köt. 1199. col.

3) „Hist. crit. primorum Hung. ducum“ Epist. dedicat. pag. 2.

megnyitották, hanem nem ritkán lemásolva kezéhez is juttatták.

Még ugyanazon 1778. év novemberében megjelent nagy művének tulajdonképeni első kötete is, melyet azután alig egy-egy évi időközökben az első rész — Árpádházi királyaink történetének — többi öt kötete követte. Így már 1782. jul. 31-én fiú ragaszkodásának jeléül loyolai sz. Ignác, a Jézustársaság alapítójának ünnepén, a VI. kötet bevezető sorait keltezhette.

„Hist. crit.
Reg. Hunga-
riae.“
I – VI. k.
1778 – 1782.

Gondolhatjuk, hogy mily hatást tett a magyar és a külföldi tudós-világra e bámulatos termékenység. De még csodálatosabbnak fog Katona ezen irodalmi munkássága föltűnni, ha ama nehézségekre gondolunk, melyekbe ilyen száraznak látszó, csupán tudósok — ezek pedig ugyancsak gyéren akadtak amaz időben — és könyvtárak számára készült eme mű kiadása ütközött. Ezen körülmények megfontolása egybevetve a történeti kutatások azon korbéli állapotával még a kevésbbé jóindulatú kritikusok elismerését is biztosította Katonának. Halljuk csak ama kor egyik elsőrangú és részrehajlásról épen nem gyanúsítható irodalmi lap kritikusát, mikor ugyanazon lap mellékletén Katona főművét bonckés alá veszi!

Katona mű-
vének prot.
kritikai méltatása.

Miután röviden jelezte Katona művének természetét és azt az eredeti forrás-szövegek összeállítása miatt inkább csak előkészítő munkálatnak tekinti az összefoglaló nagy magyar történelem számára, — miben Katona gondolatát, mint látni fogjuk, szintén eltalálta, — röviden ismerteti a magyar tört. irodalom ama színvonalát, melyre azt Katona műve emelte.

•Katona műve a források összeállítását foglalják magukban eredeti szövegük szerint, amennyire csak előtte ismeretek voltak, tehát inkább előmunkálat a magyarok összefoglaló története számára — wie etwa *Masco's Werk zu der deutschen war.*• — De Katona maga még egy másik tört. művet is szándékozott írni, melyben az eseményeket bővebben akarta elbeszélni a források nyomán, azt azonban maga is kétségbe vonta, hogy e tervezett művet képes lesz-e bevégezni. — (Vorrede zum Tomulus V.) — Rövidebbre fogott elbeszéléseket tartalmaznak Pray és Engel művei. *Engel* különösen arra törekedett, hogy a magyar történetírás papi jellegét és színét eltüntesse, (!) hogy az eseményeket több valószínűséggel, igazsággal, tökéletességgel mondja el, nagyobb súlyt fektessen az időrendi egymásutánra és okozati összefüggésre. Megkönnyítette a politikai átnézetet és előkészítette az igazi történelem útját. •

Azután pedig németes világnézettel így folytatja: »Ez a magyar történetírás jelen helyzete, mely magasabb nem is lehetne, mert mindennek megvan a maga fokozatos egymásutánja. Rövid idő alatt majd megjelennek a tökéletesebb formák is csak a még lappangó források föl kutatása félbe ne szakadjon.« — Fejér Gy. Codex diplomaticusa és a többi magán és országos gyűjtemények megvalósították emez óhajt. — »Ha azután Magyarország némi jelentőségre emelkedik és lerázza a bilincseket, milyen az írás és nyomtatási kényszerhelyzet és ellenőrzés; ha majd megállja a helyét az idők viharaiiban és ismét tekintélyt szerez nevének a külföld előtt is, akkor majd akadni fog Hume-ja és Gibbon-ja — den auch Deutschland noch vermisst und vermissen wird so lange, bis er nicht aus seiner gegenwärtigen Crisis sich ehrenvoll heraushebt. — A magyar történelem ezen jövő, ragyogóbb stílusú és olvasottabb írói majd háttérbe szorítják ugyan a forrásmunkákat, de soha sem a hálátlanság érzetével.¹⁾ — Így *Katona érdeme sem mérülhet soha a feladás homályába!* Érdeme nagy, mert nemcsak a munka megírásának akadályait győzte le férfiasan, hanem a kiadás tömérdek nehézségeit is ama mostoha viszonyok közt, melyekben élt, magára vállalta. Nem akadt kiadója, ki segédkezet nyújtott volna neki. Maecenásai és saját költségén volt kénytelen minden munkáját kinyomtatni. Annyi jótevőt és költséget azonban csak egy volt jezsuitának s kanonoknak és oly lelkes férfiúnak sikerülhetett szerezni, mint amilyen Katona volt. — Ilyen mű kelendősegre, elterjedésre és költségei csak $\frac{1}{3}$ -ának is visszanyerésére hiába számított volna.«²⁾ — Így ír kritikája elején még az is, ki azután nem egyszer a legdurvább kifejezéseket engedi meg magának, midőn a vallási ellentét miatt Katonával nem tud egyetérteni és bizonyítékait meggyengíteni igyekszik. Jellemzőnek tartja s érdemesnek felsorolni egész seregét ama nehézségeknek, melyek fölött Katona energiájának az egyes kötetek kiadásakor diadalmaskodnia kellett, hogy fáradozásainak becses gyümölcsét a magyar nemzet és a tudományos világ közkincsévé tehesse.

1) Katonával a mult század magy. történetírói úgylátszik mégis kivételt tettek, mert, bár — mint egy jeles történettudósunk mondotta — mindegyik használja, de egyik sem nevezi meg.

2) L. „Ergänzungsblätter zur Allgemeinen Litteratur-Zeitung“ Halle u. Leipzig. 1814. IV. (ápril) 44. sz.

Lássuk már most közelebből Katona nagy történeti munkáját amaz első kötetek alapján, melyekben Árpád-házi királyaink történetét felölelte és igyekezzünk megállapítani ama jellemző vezérelveket, melyek a nagy forrás-kutatót munkájában irányították. Nem fogunk sötétben tapogatózni, mert maga Katona alkalomadtán röviden, de mindenre rámutat, mi e föladatainkban segítségünkre lehet és érdekelhet.

Katona történetírói működésének vezérelvei.

Katona jól ismerte vállalkozásának fontosságát nem kevésbé, mint nehézségeit, midőn Magyarország okiratokon alapuló összefoglaló történetének megírásához fogott. — Tudta, hogy a mult idők megörökítőjének nem szabad csupán a hazai forrásokra támaszkodnia, hanem figyelmét ki kell terjesztenie mindazon külföldi források adataira is, melyek a hazai események teljes megértéséhez anyagot szolgáltatnak. — Tudta, hogy bár sokan és jelesül dolgoztak, gyűjtögettek, kutattak ama forrásokban, melyekből a hazai történelem merít, még mindig igen sok a föl nem dolgozott anyag, a meg sem pendített, vagy ki nem fürkészett sok apró és nagy kérdés, melyek mindegyike hivatva van fényt deríteni a hazai történelemre.

Hazai és külföldi források felölelése.

Nem kerülte ki a nehézségeket, hanem inkább előszere-tettel azokra a pontokra irányította fürkésző tekintetét, hol a legtöbb akadályra és nehézségre számíthatott. A régi homályos és vitás kérdések inkább érdekelték, mert azt gondolta, hogy ezek megvilágosítására a legkisebb adat több értékkel bír, mint jól ismert események hosszas költői kiszínezése.

A nehéz kérdések érdekelték.

De bármily szent tüzzel és nemes ambícióval is fogott munkájába, nem kecsegtette magát ama hiú reménnyel, hogy minden vállalata sikerülni fog és fejtegetéseiben minden tévedéstől ment marad. »Novi — úgymond — nec unius esse hominis nec aetatis omnia nosse; novi viam asperam ingredienti vix exspectandum esse nusquam ut pes inpingat; novi quid mihi quoque possit evenire. »*Hanc igitur veniam petimusque, damusque vicissim.*»¹⁾ S azért örömmel látta volna maga mellett a munkatársakat és már előre is üdvözli azokat, kik az ő nyomain haladva még előbbre viszik a történelem világító fáklyáját.²⁾ Nem mehet azért megrovás számba az sem, mit munkái főntebb idézett német kritikusá említ, hogy »Katona anyaggyűjtése nem teljes,» mert ezt soha egy szóval sem állítja. »Azért — ugyanannak szavai szerint — Katona műve kincsesbánya, me-

Alázata fejtegetéseiben.

¹⁾ Horat. Art. poet. V.

²⁾ »Habebit semper posterior aetas, quae rebus iam inventis vel addat vel demat; habebit, postquam plura, quae cum blattis, tineisque certarunt, monumenta ruptis quasi repagulis vindicata fuerint, unde rebus adhuc obscuris novam lucem affundat.«
„Hist. crit. prim. Hung. ducum“ pag. 4.

lyet a jövőben minden magyar történetíró kénytelen lesz igénybe venni, mert nemcsak a már nyomtatásban megjelent műveket és forrásokat használja föl, hanem kéziratokat és okleveleket is föl kutat s közöl, melyek mindaddig még a legszorgalmasabb kutatók előtt is ismeretlenek voltak.⁽¹⁾

Szerénysége
ítéletében.

Mindamellett Katona ítéletében szerény marad, még ha sok fáradság árán sikerül is neki valamely kérdésre világosságot vetni. Nem dicsekszik, hanem még a legbizonyosabbnak látszó eredményekben is helyt ad szerénysége a kételynek és a további kutatásnak. E helyen csak egy példára óhajtunk rámutatni, mely amily hüen visszatükrözi kutató lelkének örömet a történeti igazság fölött, ép oly szép tanuságot tesz még önmagában is bizalmatlankodó szerénységéről. »Eam quoque sententiam — úgymond — nisi mihi blandior — evinco, quum S. Stephanum a s. Adalberto non infantem, sed iam adultiorum sacris undis ablutum esse contendo.⁽²⁾ Szeretne örülni az igazság bizonyosságának, melyet oly nagy szorgalommal összegyűjtött adataival támogat, de azért még így is fél az önámítás veszélyétől. Nem egyszer maga panaszkodik, hogy törekvése nem ritkán megghiúsult és a vitás kérdéseket megfejtenie minden igyekezete mellett sem sikerült — nonnullorum incitua — akik kincseiket — clausis in scriniis magno numero — elzárva tartják. Reményli, hogy mások nálánál szerencsésebbek lesznek »meosque defectus, — melyeknek tehát nagyon is tudatában volt — maiore documentorum apparatu suppleant.«

Katona
a történetíró
föladatáról.

Katona őszintesége és éles szeme a legjobban látta ama nagy munkateret, mely még megművelésre vár a történelmi kutatásban. Épen ezért forrón óhajtja, hogy lépjenek nyomába »quod in rebus physicis . . . aliisque cum ingenti harum scientiarum incremento fieri videmus, in historicis itidem plures existant — és e helyen gyönyörű klasszikus rövidséggel foglalja egybe a történetíró sokoldalú föladatát — qui partim obsepta tabularia studiosius rimentur; partim veterum testimonia diligentius scrutentur; partim haec inter se contendendo fabellis, anachronismis, annosis erroribus, qui per traditiones hominum, lapsusque chronologorum inoleverunt et regnum paene constituerunt, occurrere mederique conentur.⁽³⁾

Mintha csak jós szemmel bepillantott volna a XIX. század lázas tevékenységébe és a lelkes buzdítás mellett követőinek vezérelvekkkel is akart volna szolgálni.

¹⁾ Ergänzungsblätter zur Allgemeinen Litteratur-Zeitung 1814. IV. 44. sz.

²⁾ »Hist. crit. prim. Hung. docum.« Praef.

³⁾ Ibid.

Nagyon is megszegyenítőnek és helyénvalónak tartja Bél Mátyás szemrehányását, mellyel munkára serkenté honfitársait. »Soli Hungari nosmetipsos negligere — magno, si fatendum, quod res est, rerum hungaricarum et melioris famae dispendio.« — A nemzet becsülete a külföld előtt követeli a munkát a történelmi kutatás terén. — »Nam in errorem inducimus exteros, quasi prisca, hodieque barbarie, atque tenebris apud nos sint omnia, velimusque lubentes obscuras ire per umbras.«¹⁾

Tudja, hogy sok kincs rejlik még a magán levéltárak elhanyagolt, poros polcain, melyek föl kutatására hangya szorgalom, önfeláldozó hazaszeretet, alapos előtanulmány szükséges.

Igazságszeretete magyarázza meg azt is, hogy nem fél hozzányulni ősrégi, megszokott, tetszetős és hizelgő állításokhoz és bátran meséknak nyilvánítja a be nem bizonyítható, de megszeretett állításokat. Maga is gyakorolja műve minden lapján és másokat is buzdít arra, hogy fogjanak csak munkához a kritikus éles bonckésével. Göbözzenek, boncoljanak serényen és bátran, mert a nemzeti történelemben főleg sok a teendő e téren és a jó ügy érdekében az igazságot kereső történetírónak joga van ehhez, sőt kötelessége.²⁾

Katona igazságszeretete.

Katona szerint a bajnak forrását kell orvosolni, mit az által vél elérni, ha nemcsak az egyes állításokat tesszük a kritika tárgyává, hanem magukat az írókat is irányuk és értékük szerint mérlegeljük. S épen ezért kiméletlen szigorral vizsgálja a régi írók tekintélyét,³⁾ szavahihetőségét és alapossá-

Bátorsága a szerzők megítélésében.

1) Mathias Bél. „Notitia Hungarorum.“ Tom. I. p. 73.

2) „Ni hoc fiat, sperare nunquam possumus, futurum, ut exactam rerum nostrarum, quas triste plerumque monumentorum naufragium, cognitioni nostrae subduxit, historiam habeamus.“ Hist. crit. prim. Hung. duc. p. 2.

3) Ezt egészen természetesnek is kell találnunk. Hisz már a mindennapi életben is, ha valakinek szavai hivatkozunk vagy föltételezzük, hogy hallgatónk az illetőt ismerik, vagy sietünk őt röviden jellemezni és tekintélyét kidomborítani, hogy bizonyító erejét növeljük.

Gyönyörű példákat nyújt erre az irodalom terén, mikor rövid, de velős szavakban a magyarok legrégibb történetének forrásait ismerteti és íróikat jellemzi. Konstantinust, mint a görögök elesenevészesedett irodalmának restaurátorát nagyra becsüli. Pontosan megjelölni iparkodik műve — „De administrando imperio“ — megjelenésének korát, melyből a magyarokra vonatkozó adatokat meríti.

Világosan kimutatja, hogy 949 előtt nem írhatta, mert egyrészt már megkoronázott fia, Romanus számára írta, akit pedig csak 949 husvétjakor vett társul maga mellé, másrészt pedig még mint uralkodóról beszél Lothár-ról, „qui nunc Italiae rex est“, aki pedig meghalt 950-ben.

Még részletesebb kritika tárgyává teszi Anonymus tekintélyét, korát és az érvek mérlegelése után azok véleménye felé hajlik, kik IV. Béla király idejénél előbbinek tartják. Kizártnak tartja Pray véleményét, ki Anonymust IV. Béla király jegyzőjének tartja. Anonymus Katona szerint magyar és a kezdettől írt krónikákat használta föl. Nagy tekintélyt tulajdonít neki és védelmében inkább Bél Mátyás tulzó tiszteletéhez, — „Operam illam aequi rerum Hungaricarum existimatores gratius cumulatissimis prosequantur“ — mint Pray György lekicsinyléséhez hajlik. Iparkodik is mindjárt az első kérdésben — „Álmos volt-e az első vezér“ — tekintélyét megvédeni, még Konstantinus ellenében is, kire e kérdésben hivatkozni szoktak. De elég lesz ennyit említeni Katona tárgyilagos és gondos eljárásáról.

gát, bár nagyon jól tudta, hogy e vállalkozás mily nagy körültekintést követel és esetleg mily személyes áldozattal jár.¹⁾ S mintha csak örülne az alkalomnak, hogy elmondhatja mindazt, mi igazságszerető szívének az eddig annyira dicsőített Bonfiniban visszatetszett, sorban fölhányja a legnagyobb hibákat, melyeket történetíró elkövethet.²⁾ Katona azonban félelem nélkül vállalkozik az igazság szolgálatára, mert a szemrehányások természetében és a jobbak belátásában méltánylást és vigasztalást remél.³⁾

Amint azonban maga Katona soha sem élt vissza a kritikus jogával, úgy nem óhajtotta s igazságszeretete nem is óhajthatta, hogy említett elveit mások ily módon félreagyarazzák és a történettudománynak szolgálat helyett kárt okozzanak.

Katona
törekvése a
tárgyilagos
igazságra.

Őszinte lelke és tudományszomja oly odaadással kereste az igazságot, hogy alig gondolt fékre s mértékre, mely hivatva volna a criticismus kinövéseit megakadályozni. Amilyen volt maga, úgy gondolkozott másokról. Nem hihette, hogy találkozhatik oly kufár lélek, ki előre kitűzött célokhoz és nem az igazság zsinórmértékéhez szabná történet kutatását vagy az adatok mértékelését. Csak úgy melleleg, midőn egy más veszedelemtől óvja az író, mutat rá a történetírás egyetlen helyes és arany zsinórmértékére: *a tárgyilagos igazságra*. Midőn t. i. ostromozza a történelemben nem illő szellemeskedést és óva int a személyeskedés veszedelmétől, — melyet már a józan pogány ész nemcsak az emberi társadalomból, hanem még inkább a irodalomból száműzni kívánt a tudomány s igazság érdekében, — jelzi Katona történetírói vezérelvét.

»Odi satyras, a poesi perperam ad historiam traductas, quibus non tam veritati, quam sinistrae saepius affectioni litatur. *Patent meliora dicentibus aures, favent certiora scribentibus lectores, quin opus sit conviciis, certissimis paupertatis indicis, ad quae tum solum recurritur, quum mala causa solidioribus fulcris destituitur.* — *Hastam, clipeumque pugnantis non odium, sed veritatis studium offerre; victoriae gustum comitas christiana coercere debet.*«

1) »Qui has umbras — mondja Katona — improbo labore dissipare conantur, nonnullorum adhuc *conviciis patent*, quod Bonfinio, velut auctori classico, qui veritatem omnem exhauserit (?) umbram facere nitantur.“ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. I. p. 2.

2) »Carpuntur, qui fabulas eius, male hucusque creditas, qui turpes eiusdem anachronismos adductis synchronorum, suppariumve testimoniis refellere, subductoque meliori calculo corrigere conantur.“ Ibid.

3) »Carpuntur ab imperitis dumtaxat, qui nihil ultra Bonfinium et fortassis nec istum satis triverint. Doctiores enim cumulas iis gratias dicunt, quorum criticis unguibus annosus id genus errores convelli vident.“ Ibid.

De amily kiméltlen szigort ajánl az igazság föl kutatásában és hirdetésében; époly nyomatékka sürgeti az alázatos szelidséget a tárgy kezelésében és a személyek kimélésében a »*comitas christiana*«t, mely a szenvedélyt fékezi, az igazságnak pedig, bárkitől is áradjon arra világosság, szabad utat nyit. Mintha csak ebben is a közel jövő sejtelve vezette volna Katona tollát? Mintha előre látta volna, hogy rövid idő múlva ép e kárhozatos eljárással, melytől óv, fogják az ő tekintélyét is megtámadni?!

Vezérgondolatát sz. Ágoston ismert gyönyörű szavaival magyarázza: »*Diligite homines, interficite errores; sine superbia de veritate praesumite, sine saevitia pro veritate certate.*«¹⁾ S mit maga alkalmaz, kész volt másoktól is elfogadni. »*Nos, qui sequimur probabilia, nec ultra id, quod verosimile occurrit, progredi possumus et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.*« Majd meg sz. Ágoston szavaival igéri a helyreigazítás készséges elfogadását: »*Non pigebit me, sicubi haesito dicere; nec pudebit, sicubi erro discere. Proinde, quisquis haec legit, ubi pariter certus est, pergat mecum; ubi pariter haesitat, quaerat mecum; ubi errorem suum cognovit, redeat ad me; ubi meum, revocet me.*«²⁾

A helyreigazítást örömmel fogadja.

Csak a túlzás volt Katona ellenére és a részrehajlás, mely míg egyrészt az egyiktől mindent színarany igazság gyanánt fogad, másrészt a másiktól a személy miatt, vagy egy-két bebizonyított tévedése címén mindent, még az igaz és erős bizonyíték erejét is visszautasítja.

Katona igazságszeretete annyira pártatlan, hogy még magától is fél s félti a tárgyilagosságot. Ez a féltelme magyarázza meg nagy műve ama jellemző sajátságát, hogy inkább másokat beszéltet és a forrásokat csoportosítja, míg ő maga csak azok súlyának mértékelésére szorítkozik. Előszeretettel hivatkozik a híres francia író — Du Mesnil — szavaira, hogy eljárását megokadatulja s igazolja: »*Textuum originalium verba dum retinentur; coniecturis, praesumptis opinionibus, falsis expositionibus nullus relinquitur locus; absque fuco se manifestat simplex veritas; legitimi testes authenticum pro ea ferunt testimonium.*«³⁾

Katona a tárgyilagosság érdekében másokat beszéltet, — a forrásokat csoportosítja.

Hirdetett elveit maga is hűen követni iparkodik, mi nem egyszer ugyancsak próbára tette türelmét főleg műve első részében. De a nehézségek inkább acélozták akaraterejét. Maga

Elveinek alkalmazása.

¹⁾ Lib. I. contra Petil. Cap. 29.

²⁾ S. Aug. De Trinitate libr. I. cap. 2—3.

³⁾ Du Mesnil: »*Doctrina et disciplina ecclesiastica.*« Praef.

mondja, hogy épen a legkegyeletesebb korszak történetére alkalmazta a lehető legkövetkezetesebben írói meggyőződésének főnnebb ismertetett elveit. Oly gonddal és odaadással szentelte minden erejét az árpád-házi királyok történetének megrostálására, mintha másról nem is akart volna írni. Bő anyagot nyújtottak neki e részben ama régi és újabb viták, melyek történetíróinkat annyira foglalkoztatták.

Mint már említettük, mindjárt az első évben, hogy a nagszombati egyetemen a történelem tanítását rábízták, minden igyekezetét arra fordította, hogy följegyezze és a hazai kútfők hiányainak pótlására értékesítse mindazt, mit más nemzetek történetének tanulmányozása közben a hazai történelemre vonatkozólag talált.¹⁾

A meddő
kérdéseket
kerülte.

Józan ítélete, practicus érzéke azonban mindig megóvta őt az adatok túlságos halmozásától. Részletessége mellett is mindig ügyelt arra, hogy a meddő kérdéseket szorgosan elkerülje. Így, hogy csak egy példát említsünk, nem bonyolódik a nagyon is ingatag alapokon nyugvó s kevés eredménnyel kecsegtető hún-magyar rokonság kérdésének fejtegetésébe.²⁾ — A kalocsai érs. könyvtárban azonban megvan kéziratban e pontra vonatkozó szorgalmas anyaggyűjtése. Csak azon dolgok megemlítésére szorítkozik, amelyek előadásából a magyar történelmi eseményekre világosság áradhat.

Új vélemények
gyártását
kerülte.

Katona nem törekszik mindenáron új dolgok után, hanem úgy gondolja, hogy kötelességét teljesíté és hasznos dolgot művelt akkor is, ha a régi állításokat újabb, eddig elrejtett adatokkal megvilágítja; ha az előadásmód változtatásával, a tárgy újabb csoportosításával, egyes rövidebb hosszabb megjegyzésekkel, vagy az időrend megállapításával, kijavításával nagyobb pontosságra és világosságra törekszik.

Kétes kérdések
óvatos
kezelése.

A kétes kérdésekben inkább csak a különböző véleményeket adja elő érveikkel, nehogy egyik vagy másik különös kiemelésével olvasóját hamis csapásra terelje. Így alkalmat ad, sőt rendesen figyelmeztet is a tűnődésre, serkent a kutatásra és nem burkolja a véleményt mindenáron az igazság köpenyébe a gyanútlan olvasó megtévesztésére.³⁾

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIII. Epist. ded. pag. 3.

²⁾ „Non hic ad remotiora Hunnorum — quos eiusdem generis cum Hungaris fuisse non diffiteor — tempora regrediar, ne tricus, quas apud me nondum ad vivum resecuri, diutius immorari, resque cum gente nostra proprius coniunctas ultra, quam vellem, differe cogar.” — Hist. crit. prim. Hung. ducum. Praef.

³⁾ „Harum mercium (monumentorum) inopia pressus mihimetipsi non raro diffidebam, res non definitas, quas forte felicior dies aperiet, lectorum arbitrio reliqui.” Hist. crit. Reg. Hung. Tom. VI. Praef.

A cél, melyet műve szerkesztésében Katona maga elé tűzött s így munkájának természete követelé, hogy a történeti tények felsorolásában ne a nyugodt, élvezetes előadás folyását kövesse, hanem a bizonyító, kutató, bíráló eljárásnak megfelelően a beszéd fonalát mások nyilatkozataival és a bizonyítékok közbeszúrásával meg-megszakítsa. Tudta jól, hogy ez csak az előadás szépségének rovására történhetik, de mégis inkább ezt az áldozatot hozza meg, minthogy a történetet alapjától, csontjától s velejétől megfossza. Azt akarta ezáltal elérni, hogy mikor a maga kutatásainak eredményét közli, az olvasóknak is alkalmat nyújtson az önálló ítélet alkotására. Hogy pedig Katona e számításában nem csalatkozott, azt a mult század történetírása bizonyítja a legjobban, melynek ép az ő műve képezte egyik legbővebb forrását. Katona ezen jellegzetes eljárásában csak Anonymussal tesz kivételt, midőn véleményét csak ritkán idézi szószerint, hanem inkább összevonva röviden adja elő.

Katona előadása céljának megfelelő.

Nem egyszer aggasztja Katonát magát is ezen eljárása és ismételve hajlandóságot érez magában az előadás módjának megváltóztatására. Nem is annyira a kritikusok kifogásai: — a mű nagyobb terjedelme, kiadásának költsége és így műve drágasága, hozzáférhetetlensége, — indították eme töprengésre, hanem inkább az, hogy maga is érezte gondolatainak megköttöttségét, lelkesedése szabadabb folyásának gátoltságát.

Módszerének megfontolt-sága.

Ugyanis, míg művének I. kötetében szilárdul ragaszkodik elhatározásához — elvének alkalmazásához¹⁾, a III. kötet előszavában már elárulja ingadozását. »*Maiorem dehinc metuendi causam cruditi Lipsiensis habituri videntur*, ne — quemadmodum in recensione librorum meorum loquuntur — »in suggerendo sumptu bibliopolarum, in emendo lectorum studium sensim refrigescat.«²⁾ si tam grande opus hoc, ut iis videtur, evaserit. *Qua quidem in re iuxta mecum eruditi sentiunt, qui periculum isthoc et ipse dudum antea praevidebam et iamiam experiri, velaque contrahere debeam.* Fuit quidem illud consilium meum, ut quae in pluribus libris apud alios sparsim pertractantur, in unum corpus, quod instar bibliothecae rerum Hungaricarum haberi possit, redigam, . . . quia tamen animadverto verum esse, quod et ego praesagiebam et eruditi subverentur,

Katona fél-elme módszerének következményeitől.

¹⁾ »Quia methodum in „historia critica primorum Hungariae ducum“ adhibitam, placuisse pluribus intellexi; eadem hic quoque retenta veteres scriptores suis verbis loquentes inducam, ut nullus falsis ac male detortis interpretationibus locus relinquatur. Iniucundam hanc stili, plerumque humilis et barbari, varietatem abunde sarciet aperta nudaque veritas, quae productis authenticis auctorum ipsorum sententiis sine fuce se manifestat.«

²⁾ *Ergänzungsblätter zur Allgem. Litteratur-Zeitung* 1779. Nro. 689. S. 378.

Hű marad el-járásához. in eorum sententiam facile postea concedam. • *Ha enged is valamit első tervezéből, általában mégis hű marad methodusához.* Elfogadja kritikusi tanácsát¹⁾ és mérsékelni igyekszik elvének alkalmazását, de nem nyomhatja el teljesen szíve fájdalmát. Sajnálja a részletek el-hagyását. amaz apró dolgok elhanyagolása fölött sem, mert lelkiismeretes pontossága bennük is jó eszközt látott volna az igazság földerítésére. Erőtvesz azonban magán és ígéretéhez képest a következő kötetekben már az új, mérsékelt és főntebb jelzett elvet alkalmazza. Ehhez azután minden gáncs dacára is a jó ügy érdekében, de a nyomós buzdítások miatt is hű marad. Lássunk csak ez utóbbiakból egy-két példát, melyek e jellemző sajátosságot tekintik Katona műve fényoldalának. »Equidem praeclara sunt omnia eruditionis tuae opera, — írja Katonának Faba Simon eszterg. kanonok — nobis tamen patriae civibus gratissimam oportet esse historiam tuam criticam Hungariae nec minus compendium eius. — Minek okát ekképen jelzi: Antiquitates rerum nostrarum fere soli exteri scriptores aetate coniuncti, tradiderunt posteritati, sed quorum copia paucorum in manibus versabatur: multis nostrorum vix nomina fuerunt nota . . . Quibus vel facultas deest vel otium evolvendi prolixos aut peregrinos codices, in uno historiae tuae compendio non tam legere, quam spectare possunt vivas imagines primorum gentis nostrae.«²⁾

Ha tudjuk, hogy mennyi gondot okozott Katonának műve említett fölépítése, elképzelhetjük, hogy mily jól esett szívének az ilyen vagy ehhez hasonló bátorítás. Volt is része bennük! Még csak egy becses adatra óhajtunk hivatkozni, annyival inkább, mert azt írója kitünősége, mint a külföldi tudós világ ítéletét ajánlja. Ez Garampi József gr. bibornok és volt bécsi nuncius levelének kiszakított része, melyben Katona eljárásáról nyilatkozik.

Garampi József gr. bibornok helyeslése.

»Gratam tui recordationem saepe in mentem revocat eximia illa tua doctrina atque cumulata eruditio, quam nunquam satis in tua critica historia admiramur, ut perillustri hoc labore tuo adeo tum de ecclesia, tum de isto regno bene meritis, quam qui maxime videaris. Tantum tibi vel commodi vel otii superesse avemus, ut nostram, quam excitasti, sitim expleas; neque solum, quae coeperis ad umbilicum perducas, sed aliis

¹⁾ »Quum igitur nollemus — mondák a lipcsei kritikusok idézett lapjukban — ut laudatissimus auctoris conatus magno rei litterariae detrimento intercipiatur, optamus sane, ut quae iam ab aliis in historia Hungariae complanata sunt, breviter solum perstringat et anxiam illam in minutiora nonnunquam adiuncta, quam ut iis immorari necesse sit, indagationem omittat, hocque modo suum opus citius ad finem perducatur.« — Hist. crit. Reg. Hung. Tom. III. Praef.

²⁾ Epist. Rssmi D. Simonis Faba Can. E. M. Strig.

quoque ingenii tui monumentis bibliothecas nonmodo gentis tuae, sed et totius orbis instruas, ornesque. — *Mihi valde placet ea diligentia, qua D. V. usa fuit in producendis auctorum testimoniis ac documentis, quae cuicumque lectori in promptu esse non possunt. Sic enim iudicium ipse suum expromere statim potest; neque suspendere illud cogitur ex defectu librorum, — qui licet in patria communes, apud exterarum nationes rari aliquando exsistunt.*«¹⁾

Miután Katona egyetemi tanársága éveinek és megfeszített szorgalmának elsőrangú gyümölcsét hosszasan ismergettük, melyben nagy lelkének jellemző tulajdonságai oly hűen visszatükröződnek, meg kell még emlékeznünk ama tervéről, melyről a nagy munka egy későbbi kötetében tesz említést.²⁾

Katona lelkében eredetileg háromféle magyar történelem megírásának gondolatával foglalkozott. Mindenekelőtt egy nagyot és terjedelmeset óhajtott megszerkesztetni, mely minden hazai s külföldi forrásmunka fölhasználásával és az összes föl kutatható okiratokra támaszkodva ölelte volna föl történetünket. Azután ennek nyomán rövid, kivonatos kézikönyvet óhajtott tanítványai és a közönség kezébe adni az emlékezet munkájának megkönnyítésére. S végül még egy harmadikat is tervezett, mely ugyan rövidebben, mint az első, de ennek teljes fölhasználásával egyöntetű, folyékony és tetszetős stílusban nyújtaná hazánk multjának képét.

Katona háromféle magyar történelmet tervezett.

Az első és másodikat sikerült a terv szerint elkészítenie, de már a harmadiknak megírásáról kénytelen volt lemondani. Reményli azonban, hogy nem sokára fog akadni valaki, ki az összegyűjtött anyagból elkészíti. »Aliquos patriae studiosos repertum iri non dubito, qui onus hoc in se recipiant, vastaque historiae materiam a me pertinaci plurium annorum labore congestum historico stilo digerat.« Csodás serénységgel elvégzett munkáját nem is tekinti történeti stílusban megírt műnek. Magát csak összeállítónak, a források gyűjtőjének tartja és nem tulajdonít magának más érdemet, mint amit: »transscribendo, connectendo corpus unum e pluribus membris et partibus dispersis effingendo, nonnunquam etiam ex mea penu hiatu explendo, mereri quibusdam videor.«³⁾

¹⁾ Epist. Eminentiss. et Rssmi. Dmni. Jos. Garampii comitis dd. de d. 25. aug. 1786. in Monte Palisco. Részben közli Katona: „Hist. crit. Reg. Hung.“ Tom. XLII. Praef.

²⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXIV. Praef.

³⁾ Ibid.

„Historia
Pragmatica
Hungariae.”
I–II. kötet.
1782–1784.

Amaz összefoglaló kézikönyv, melyről fönntebb Katona szándékának ismertetésében megemlékeztünk a »Historia Pragmatica Hungariae« címen 1782. és 1784. években jelent meg két vaskos kötetben. Tehát Katona egyetemi tanárkodásának két utolsó évében, midőn nagy műve első részét befejezte és folytatására a sok nehézség és ármánykodás keserőségei közt még nem határozta el magát.

Üdvös és gondviselésszerű volt tehát a megkezdett alapvető nagy munka folytatásában még ez a pillanatnyi ingadozás is, mert egy igen becses és teljes történeti mű megjelenését gyümölcsozte. A szerző szavai szerint »fundamentum,« — ez a munka — »cui peculiaris ille liber¹⁾ inniti deberet. Quum igitur mihi non constet an et quando tandem illa concinnanda, vulgandaque sit, ne diutius auditores mei subsidio quodam ad patrias res condiscendas destituantur, id, quod VII tomulis fusius alias complexus fui contrahendum, unoque tomulo comprehendendum esse censui. Nondum ille quidem liber scholasticus est, qualis tamdiu nec adornari debito modo potest, donec fundamentum illud, cui grandior haec moles (innitatur) superstrui debeat, appareatur; ad pragmaticam tamen patriae historiam et utilius tradendam et facilius ediscendam interea nonnullorum iudicio servire poterit.«²⁾

Bármennyire is iparkodott azonban Katona nagy művét összevonni, azért a forrásokat e művében is nemcsak megnevezi, hanem — a főbbeket legalább — idézi is és kritika tárgyává is teszi. Mentegeti magát e pontra nézve az egyetemi tanulmányi rend szabályával, mely meghagyja, hogy — fontes, e quibus rerum gestarum memoria hausta est, non indicari modo, sed etiam exhibere atque examinare debere.«³⁾

»Habes igitur — úgymond — benevole lector, ex optimis scriptoribus optimas res excerptas, quibus spissiorum voluminum inopiam sarcire, solarique possis . . . Habes comprehensam duobus tomulis universam patriae historiam, sacram, profanam, politicam, polemicam, litterariam . . .«⁴⁾

Ez volt egyszersmind Katonának budai tartózkodása alatt kiadott művei közül a zárkő, mert az 1783—4 iskolai év volt egyszersmind az utolsó, melyet Katona mint tanár az egyetem kötelékében töltött. A váratlan gyökeres rendelkezések hirtelen végét szakították áldásos tanári és írói működésének az ország központjában.

¹⁾ A tervezet szerint a harmadik.

²⁾ »Hist. Pragmatica Hung.« Praef.

³⁾ »Ratio educationis.« Tom. I. pag. 310.

⁴⁾ »Hist. Pragmatica Hung.« Praef.

Bármennyire meglepte is Katonát a nem várt mellőztetés, lelkierejét és ruganyosságát nem veszítette el. Munkálkodása is csak kereteiben változott, de nem szünetelt egy pillanatig sem. Az első hónapokban ugyan még azt gondolta, hogy a forrongó napi élet elég munkát fog adni és életének hátralevő részét az önfenntartás gondjai és apróbb történeti kérdések fejtegetése közt fogja megosztani.¹⁾

Katona ingadozása nagy munkája folytatásában.

Nem remélte, hogy szűkös jövedelme lehetővé teszi nagy művének folytatását, bár a nagyon is korán részüljuttott nyugalom ugyancsak bő alkalmat nyújtott az eddig csak mellékesen üzött levéltári kutatásokra. Helyzetét nem kevésbé súlyosbította az a körülmény is, hogy épen ez időben veszítette el legnagyobb jötevőinek néhányát. Ez időben távozott Bécsből a már említett Garampi József gr. és pápai nuncius, ki nemcsak anyagi, hanem szellemi támogatása²⁾ címén is Katona jötevői közt az első helyet foglalta el. Igaz ugyan, hogy, mint láttuk,³⁾ a távolban sem szünt meg a fáradhatatlan munkást érdeklődésével kísérni, de ez nem pótolhatta a közeli erőforrást. — Ugyancsak e kemény megpróbáltatások évében veszítette el másik hatalmas jóakaróját és támaszát — Patatich Ádámot — a kalocsai érseket. Kegyeletes háláját nemcsak a megboldogult fölött tartott gyászbeszédben róttá le, hanem megörökítéséről is gondoskodott beszédje kiadásával e cím alatt: »Excellentissimus Dominus Adamus Patatich Archiepiscopus Colocensis, oratione funebri parentatus.« 1784.

Katona néhány jötevőjét elveszti.

Katona hálája és gyászbeszéde Patatich Ádám fölött

Az isteni gondviselés azonban nem hagyta cserben önzetlen és szorgalmas munkását.

Katona csakhamar örömmel tapasztalá, hogy életének és megkezdett művének sorsa nemcsak neki, hanem elég tekintélyes számú jötevőinek is szívéen fekszik. Alig vonult ugyanis nagybefolyású mecénásának gr. Batthány József, Magyarország bíboros-hercegprimásának védőszárnyai alá Esztergomba, már is biztosítva látta a mindennapi szükségeset és nyugodtan megkezdhetette hosszú 6 évre terjedő bolyongásait az ország könyv- és levéltáraiban nagy munkája anyagát gyűjtögetve.

Katona Esztergomban

Csakhamar megtermett lankadatlan szorgalmának újabb gyümölcse. Alig két évi munka után megjelent, mint a »Historia crit. Reg. Hung.« című munka folytatása, a Vegyes házi

„Hist. crit. Reg. Hung.“ Tom. VIII. 1785.

¹⁾ „Primum quidem ubi rude donatus eram, reliquum vitae meae tempus variis dissertationibus, quae rebus quibusdam obscurioribus lucem affunderent, concinnandis addicere constitui.“ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. VIII. Praef.

²⁾ A vatikáni levéltár több becses adatát juttatta Katona kezei közé.

³⁾ L. a 40. oldalt,

királyok korának első kötete, melyet azután a többiek gyors egymásutánban követtek.

Legyőzte tehát a föltornyosuló nehézségeket. Sikerült buzgó lelkének a hazafiúi szeretet művét folytatni, nagy ismereteinek és buzgalmának már régebben szerzett gyümölcseit is közkinccsé tenni.¹⁾

Gyermekded lelke még a durva mellőztetésben is kedvezményt lát, mert lehetővé tette, hogy idejét osztatlanul a haza szolgálatára fordítsa. »Scholasticorum laborum vinculo post annos XXV tandem exsolutus, quo *maius otium* a publicis occupationibus, studia mea saepius interpellantibus *favore regio nactus sum*; eo maius aliquid operae pretium in historia patria vel eliminanda vel continuanda non tantum intelligo me facere posse, sed etiam sancte promitto, me facturum esse.«²⁾

A „Hist. crit. Reg. Hungariae“ 41. kötete is elkészült 1801-ben.

Amit ígért, azt bámulatos tevékenységgel teljesítette is; úgy, hogy 14 év múlva, 1801. szeptember 30-án már nagy műve XLI. és utolsónak vélt kötetéhez írhatta meg bevezető sorait. E kötetel a tervbevett művet befejezni vélte és csak is külső censurái nehézségek akadályozták egyik-másik részének megjelenését. A censura akadékoskodása és mindinkább fokozódó gyengélkedése magyarázza meg, hogy még 1793. május 20-án tett ígéretét³⁾ sem teljesíthette. »Hoc labore defunctus, — úgymond — mox aliud aggrediar, eorumque gratia, quibus ad tam vastam molem vel comparandam aes vel evolvendam tempus non suppeteret, tomulos seu iam editos seu deinceps edendos in compendium redactos, ad communem usum accommodabo.« Ez lett volna tehát ama harmadik »*historico stilo*« megírandó magyar történelem, melynek tervezetét már föntebb ismertettük,⁴⁾ de amelynek megírásáról mégis lemondani kényszerült.

A censura akadékoskodása.

I. Ferenc absolutisztikus kormányának szigorú censurája megakasztotta Katona tevékenységét. A szelíd szívű s jóakarató író legenyhébb kritikái megjegyzéseit is veszedelmeseknek tartotta a túlzott érzékenység. E nem épen kellemes tapasztalat óvatosságra intette Katonát és műveinek befejező kötetében, mely I. Ferenc első 10 évi uralkodásának történetét

¹⁾ »Onere collegiorum historicorum levatus non censui committendum, ut omnis illa rerum patriarum qualiscunque notitia, quam pertinaci multorum annorum studio, multique, quod in expeditiones litterarias ex annuo stipendio meo profuderam, aeris impendio mihi comparavi, tumulo mecum inferretur, tristisque sepulcho conderetur.« Hist. crit. Reg. Hung. Tom. VIII. Praef.

²⁾ Ibid.

³⁾ A „Hist. crit. Reg. Hung.“ XXIV. kötetének bevezető soraiban.

⁴⁾ L. 41. oldalon.

öleli föl, mindent kerülni iparkodik, ami valamikép kifogás alá eshetnék. Nem is elégszik meg csupán az ok sejtetésével,¹⁾ hanem szűkszavúságát a bevezetésben bátran meg is magyarázza.²⁾

Szükséges ezt hangsúlyozva kiemelnünk, hogy míg egyrészt Katona föladatának titkos töviseire rámutatunk, másrészt óvásul szolgáljon e megjegyzés és az e kötet ellen emelhető vád az egész mű értékére vissza ne hasson. Ez ugyanis csak a történeti igazság rovására és Katona igazságszerető lelkének meggyanúsítására szolgálhatna.

Katona kivételesen tartózkodó eljárása nem általánosítható.

Amit e kötetben maga Katona igenis érthetően a kényszer művének jelez, az nem lehet az egész munka hű jellemzésének alapja. Épen az ellenkezőre nyújt fényes bizonyítékot az a 8 kötet, melyet a bécsi censura 6—10 évig is visszatartott. Katona kiadásukról már-már lemondott.³⁾

Katona azonban nagy vígasztalására mégis megérte művének teljes megjelenését. József nádor tekintélye megtörte a jeget. A censura végre fölhagyott akadékoskodásával.⁴⁾ Sietett is Katona „főnséges jótevője iránt” háláját leróni a megmentett kötetek följajánlásával.

Katona hálája József nádor iránt.

„Ut Lepoldi I. historia, pro typo decem abhinc annis appa-
rata, tandem e tenebris, in quibus tam diu delituit, in lucem
emergeret, Tibi, Serenissime Princeps, est in acceptis referen-
dum. *Tua nempe singularis sollicitudo*, qua publica regni Hun-
gariae commoda sedulo procuras, *effecit, ut perruptis aggeri-
bus*, quibus inclusa tamdiu tenebatur, *lucis usuram acciperet*
et reliquis quoque fratribus suis ad partum iam pridem matu-
ris, *viam expeditam aperiret*“⁵⁾

¹⁾ Jeligéjül ezen kötet élére alexandriai sz. Kelemtől kölcsönözve a következő jellemző mondatot tűzi: „Nonnulla quidem consulto praetermitto, timens scribere, quae etiam cavi dicere.” Clem. Alex. Bibl. PP. T. III. p. 78.

²⁾ „Nudam hic factorum ex publicis et potissimum aulicis ephemeridibus collectorum seriem exhibeo, *consultoque crisis*, praeterquam sponte fluentibus, *abstineo*; ne *quemadmodum prioribus*, ne lucem videant, ita huic quoque tomulo *moram eadem iniiciant*.” Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLI. Praef.

³⁾ Befejező kötete előszavában azt mondja: „Quod autem ex his aliqui facto intercepti sunt, mihi vitio dari non potest, memori primae historiae legis ex Cicerone: „Ne quid falsi dicere audeat; deinde, nequid veri non audeat” (De orat. Lib. II. N. LXII.) és alább ismét „Tu lector benevole, hosce conatus meos boni consule; neque desidia meae, quod completam — csak ama 8 kötet hiányzott még, melyek szintén készen csak a nyomdafestékre vártak. — „Hungariae historiam obtinere nequeas, adscribe.” Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLI. Praef. — Az 1803-ban szerkesztett „Testamentum”-ában már gondoskodik is kéziratairól és R. D. Klobusitzkit bizza meg azok megrostálásával.

⁴⁾ Érdekes emlékei vannak ennek Katona kéziratai közt 1802. Nro. 57. 1803. Nro. 9. és 1804. Nro. 22. jelzés alatt, melyekben majd Katona fordul sürgető kéréseivel Főpásztor útna vagy egyenesen a „Sacratissima Caesarea Regia et Apostolica Majestas”-hoz, majd a hivatalos leirat sürgeti a megjelölt helyek „módosítását”, „ut opus hoc suum secundum deductas . . . censurae politicae regulas modificet, hacque ratione in omnibus castigatum pro finali approbatione ferenda Revisoratus officio Budensi de benigna hac Resolutione Regia iam instructo brevi manu substernat.” 1804. Nro. 22. jelzett hátirat szavai.

⁵⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XXXIII. Praef.

1804-ben kezdette meg ezen közbeeső és még hiányzó kötetek kiadását, 1810-ben pedig már bevégezte a legutolsó kötet simítását is.

Aki ismeri a történet-kutatás természetét és különösen figyelembe veszi ama korviszonyokat, melyekben Katona élt és dolgozott, nem különben az ő jellegzetes eljárási módját, melyhez műve végeig hű maradt, az némi fogalmat alkothat magának ama fáradságról és emberfölötti szorgalomról, melylyel a szerző monumentális és korszakalkotó munkáját elkészítette. Gondoljunk azután a közlekedés akkori eszközeire és érteni fogjuk, hogy mit jelentenek ama rövid szavak »oneri tam vastae molis humeros meos supposui«, de természetesnek fogjuk találni azt is, hogy a már öregedő — 60 felé közeledő — író testi erejét a sok hányattatás ugyancsak megviselte.

Katona Kalocsára jön

Egyik legnagyobb tisztelője és támasza, ki Katona érdemeit legjobban tudta méltányolni, segélyére sietett a görnyedező munkásnak, hogy nyugodt aggkort biztosítson védencének. Kollonitz László gr. kalocsai érsek az 1790. év folyamán magához, székvárosába édesgette Katonát ajánlatával. Katona engedett a megtisztelő felhívásnak és az esztergomi főegyházmegye kötelékéből átlépett a kalocsaiba.¹⁾ Jötevője tudta, hogy mi vonza Katona szívét a legjobban és azért azonnal rábízta a nagy bőkezűséggel gyarapított kalocsai káptalani könyvtár gondozását.²⁾ Intézkedésével azután gondoskodott arról is, hogy Katonát nyugalomra kényszerítse, fáradhatatlan kutató kedvét fekezze a sok megerőltető munkától és utazástól visszatartsa, rábízta az érseki egyházmegye szemináriumában a szónoklattan tanítását. Bármily kedves volt is ez az újabb teher, Katona még sem állhatja meg, hogy az akadék miatt ne panaszkodjék. »Rude donatus . . . ut uberiores rerum scribendarum materias conquirem — expeditionem litterariam in variis regni provinciis nullis sumptibus, nullisque laboribus parcendo suscepi, multisque diplomatibus et documentis ad locum habitationis, quam Strigonii defixeram reversus sex annorum intervallo totam periodum mixtum 12 tomulis et partim austriacae 7 tomulis elucubravi.« — Összesen tehát 19 kötetet dolgozott ki azon 6 év alatt, mit Esztergomban töltött. — »Reliquos 16 tom. serius et lentius confeci, quum ab archiepiscopo Kollonitzio, studiorum meorum fautore munificentissimo Coloczam accersitus institutione cleri iunioris impeditus, historicis laboribus vacare

A káptalani könyvtár őre és a szónoklattan tanára.

¹⁾ L. Függelék: »Declaratio D. Stephani Katona.«

²⁾ E káptalani könyvtár egybeolvadt az érsekiével és az érseki palota keleti szárnyában nyert elhelyezést. L. »Magyarország vármegyéi és városai« — Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, II. k. 533. l.

minus, quam antea, potuerim . . . « Plurimum tamen hic loci sum adiutus locupletissima tam archiepiscopali, quam capitulari bibliotheca, cuius postremae curam in annum primum et vicissimum gero. »¹⁾

Katona élete végső szakában tehát ismét ugyanazon munkakörben fejtette ki buzgalmát, melyben pályáját 30 év előtt Nagyszombatban megkezdette. Egyedüli szenvedélyének tárgya, a nagy könyvtár közelében a fiatal leviták előkészítésében szent hivatásuk egyik legszebb s legfontosabb föladatára, az Isten igéjének hirdetésére áldozta föl életének utolsó 20 évét.

Katona nagylelkű pártfogója azonban nemcsak munkaköréről gondoskodott, melyben a nagy lelket foglalkoztatá, hanem az első kedvező alkalmat megragadta, hogy a magyar nemzet fáradhatatlan munkását a rég megérdemelt jutalomban is részesítse. 1794-ben a kalocsai káptalan egyik megüresedett stallumába emelte. Így nemcsak megmentette az anyagi gondoktól, hanem a nagy nyomdai kiadások fedezésére eszközt is biztosított.

Katona a kalocsai káptalan tagja
1794.

1799 ben újabb kitüntetés érte Katonát, mely életének utolsó éveit beragyogta és némi elégtételt nyújtott az eltűrt méltánytalanságokért. Ő Felsége, I. Ferenc a kalocsai érsek előterjesztésére Katonának érdemei jutalmául a szent Péterről nevezett bodrogh-monostori c. apátságot adományozta.

Bodrogh monostori apát
1799.

Katona tehát élete 62., illetőleg 67. évében nyerte el azt a kitüntetést, mit sokan nem ritkán már 40 éves korukban Katonáéval össze sem hasonlítható érdemek jutalmául kapnak.²⁾

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLII. Praef.

²⁾ Igaz ugyan, hogy nem is vágyódott utána. Följegyzésre méltó önzetlen tudósunk jellemzésére ama néhány sor, mit egy a jászói könyvtárban őrzött levele foglal magában. Mallyó József, a premontrei kanonokrend magyarországi történetének legszorgalmasabb kutatója — született 1744. aug. 10-én, meghalt 1818. okt. 17-én — bizalmas viszonyban volt Katona Istvánnal, kitől nem kis indítást kapott nagy munkájára, rendje történetének megírására. Így pl. Katona 1790. febr. 23-án kelt levelében is dicséri Mallyó József szándékát, hogy rendje történetét akarja megírni; igéri, hogy, ha talál valamelyes hasznavehető adatot, szívesen közli vele.

Midőn Mallyó barátjától, Tiszta Ferencről azt hallotta, hogy Katona kanonok lett, siet őt üdvözölni. Katona bőven felel: „Ego nec titulo, nec vitulo canonicali gaudeo, neutrumque desidero.” Ha kívánta volna, régen elnyerhette volna. Midőn ugyanis 25 évi tanítás után e tiszttől fölmentették, a császár, „ki talán, mikor ezeket írom, már nem él,” — II. József csakugyan e napokban, 1790. febr. 20-án halt meg, — a legközelebb megüresedő esztergomi kanonoki stallumot ajánlotta föl neki. Katona azonban maga járt a kancelláriában, midőn Bécsben Szent István napján szónoklatot tartott, hogy e tervet ejtsék el „cum ego mea sorte contentus sim, plusque pro publico labore privatus, quam eiusmodi dignitate non tam ornatus quam oneratus, possim.” Elég neki az ő 500 forint nyugdíja. I. Tóth Szabó Pál, Ord. Praem. „Mallyó József” cikkét a „Századok” 1901. évf. 240. l. és a „Magyar Állam” 1901. évf. husvétii mellékletében.

Mallyó értesülése téves volt, mert Katona nem 1790-ben, hanem 1794-ben lett kanonok Kalocsán, hova épen 1790. év október 7-én kelt levelével készül. L. Függelék: „*Declaratio D. Stephani Katona.*”

Nyilvánvaló ujság-kacsa volt az a hír is, melyet a „Magyar Hirmondó” 1782. évf. 85.

Azért is nyugodtan írhatta élete végén: »Quamvis non ignoraverim, quae fuerint olim praemia . . . quam liberalia vincta . . . ex aerario publico decreta. His ego nec speratis, nec acceptis, itinera . . . suscepi . . .¹⁾

Katona nem is késett háláját »a maga módja szerint« leróni érseke és új otthona iránt, melynek multjáról csakhamar oly mély ismeretet szerzett, mint alig valaki azok közül, kik egész életüket az egyházmegye kötelékében töltötték.

„Historia
Metropolita-
nae Colocen-
sis Eccle-
siae.” 1800.

Tanulmányainak gyümölcsét két kötetes munkában foglalta egybe, melyet már 1800-ban sajtó alá is rendezett e cím alatt: »Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae«. Egy futó pillantás a műbe meggyőzi az olvasót ama bámulatos szorgalomról és pontosságról, mely Katona minden művét oly kiválóan jellemzi. Az adatok gazdag tárháza ez a munka is, mely örök időkre egyik becses és bő forrása lesz minden történeti munkának a magyar katolikus egyház multjáról.

A jelen értekezés szűk kerete nem engedi, hogy Katona nagy művének második nagyobb részéről bővebb ismertetést fűzzünk bele, mit annnyival is inkább mellőzhetünk, mert az első 6—7 kötet alapján tett általános megjegyzések az egész műre érvényesek.

IV.

Katona István kisebb vita-iratai.

Nem volna teljes a kép, melyet ezen értekezés keretében Katona István irodalmi működéséről megrajzolni óhajtottunk, ha legalább röviden meg nem emlékeznénk amaz apróbb iratokról, melyeket joggal élete második felének háttéréül tekintethetünk. Ezek révén vett részt ugyanis a társadalmat mozgóató kérdések megvitatásában és így ezek helyettesítették vagy inkább képviselték nyilvános szereplését, melynek nyugdíjaztatása a tanári pályán végetvetett.

Amily igényteleneknek látszanak e legtöbbnyire rövid irodalmi dolgozatok, ép oly nagy ismeretet, teljes jártasságot és körültekintést követelnek szerzőiktől a legbonyolultabb részletkérdésekben is, hogy a találó felelet még idejében alakítólag hathasson a társadalmi gondolkozásra. Épen ez a körülmény

levelében szólnak eresztett (I. 679. lapon). »A budai universitáson Historiát tanító Katona, Professor úr, a vártzi nagy-káptalan valóságos kanonokjának tétetett.« A mondottak után a hír valótlansága kézzelfogható.

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLI.

magyarázza meg az ily természetű irodalmi termékek felületeségét, melyet ha a szerző rátermettsége alapossággal pótol, néhány sorával vezérszerepet játszhatik a legfontosabb kérdésekben. Katona az irodalmi működés ezen tövises útjára épen nyugdíjaztatása után lépett.

Nagy képzettsége és széles irodalmi működése kezeskedett vállalkozásának sikeréről. Éles emberismerete, gazdag tapasztalata csakhamar átlátta a forrongó társadalmi viszonyokat és előretudta, hogy a következő években nagy és fontos föladat vár a hivatott történetíróra, midőn a lázongó elemek a történelmi jogok teljes elhanyagolásával a tekintély és rend ellen törtek.

I. Az első ilyfajta irata még csak csendesebb természetű kérdés tisztázása érdekében egyetemi tanársága végén, 1784-ben készült. Címe: »*Georgii Pray, Stephani Katona et Daniclis Cornides epistolae exegeticae in dispunctionem Antonii Gánóczy cum appendicula ad L. K.*« Pestini 1784. Mint már az iratka címe jelzi, nem más e könyvecske, mint ama levelek gyűjteményes kiadása, melyeket Katona hű fegyvertársaival Gánóczy Antal ellen küzdve a nagyváradi püspökség alapításának kérdésében szerkesztett.¹⁾

A nagyváradi püspökség alapításának kérdése.

Gánóczy Antal a nagyváradi káptalan tagja volt és mint ilyen adta ki 1781-ben kis művét, melyre a fentebbi munkában hivatkozás történik és teljes címe a következő: »*Antonii Gánóczy M.-Varad. Can. Dispunctio Diatribae a Georgio Pray in Dissertationem de s. Ladislao Hungariae regio fundatore Episcopatus Varadiensis conscriptam editae.*«

E keményen vitatott kérdés azonban a legújabb korig nem nyugodott meg. A nagyváradi püspökség alapítója körül forgó kérdést, melyet Pray Katonával és Cornidessel sz. István király részére döntött el, újabban ismét föllevenítette Bunyitai Vince a nagyváradi püspökség jeles történetírója²⁾ és Gánóczyval ismét sz. Lászlónak tulajdonítja az alapítás érdemét. Pauler Gyula az Árpád-házi királyok korának kiváló ismerője és történetírója szintén foglalkozott e kérdéssel. Így a Hartvik-legendáról szóló cikkben is Karácsonyi János dr. ellenében.³⁾

A kérdés legújabb állása.

¹⁾ Időrendben Katona levele az első „1784. Idibus Martii”; a 2. Prayé „1784. IV. Calend. Maii” s végül Cornidésé „1784. Idibus Maii”. A legkiméletlenebb hangot Cornides használja. Miután idézi Gánóczy A. hangzatos címeit könyve címlapjáról, gúnyosan folytatja „A viro tot titulis decorato, totque Societatum Eruditarum Membro, nil nisi praeclarissima quaeque proficisci posse ratus nescio quos eruditionis thesauros in hoc Opere Tuo reperturum me esse sperabam. Sed ó *Θρασυδὸς Ὀρθότατος*. Nunquam certe liber ullus, quem in vita legerim conceptam de se exspectationem meam tantopere destituit” P. III. pag. 3 - 4.

²⁾ „Nagyváradi püspökség története” I. 28. l.

³⁾ Pauler Gyula: „A Hartvik Legendáról.” „Századok” 1892. 291. l.

Kutatásainak eredményét végre a »A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt« című jeles művében¹⁾ a következőkben foglalja egybe: »A két különböző fölfogás azonban talán nem is ellenkezik annyira egymással, mint első pillanatra látszanék, amennyiben tulajdonkép a bihari püspökség alapítását tulajdonítjuk sz. Istvánnak, amivel aztán, hogy sz. László a székhelyét Váradra tette át, az ottani tőle alapított káptalant székes-káptalanná tette — aminél egyebet a nagyvárad káptalan följegyzése sem mond²⁾ s így vele nem ellenkezik.«

Ez a tekintélyes vélemény, bár látszólag a két ellentétes álláspontot összeegyeztetni igyekszik, a valóságban mégis Praynak és Katonának ad igazat, mert pusztán áthelyezés címén — amit Pauler sz. Lászlónak tulajdonít — senkit sem nevezhetünk alapítónak, amint például Ő Felségét sem nevezhetné senki helyesen az esztergomi érsekség alapítójának, ha — mint már annyiszor emlegették — a primási székhelyt Budapestre helyezni át és ide székes káptalant szervezne.

A probabilis-
mus vé-
delme. 1785.

II. Arra nézve, hogy mily ügyes és készséges volt Katona fáradhatatlan tolla az igazság védelmére és mily éber figyelemmel kísérte az irodalmi élet minden mozzanatát, szép bizonyítékul szolgál az 1785-ben kiadott értekezése: »*Disputatio de mansuetudine evangelica, Sacramenti poenitentiae ministris non minus utilis, quam necessaria, concinnata.*« Budae. Felelet ez Vitorla prépost oldaltámadására, mellyel Katona a még halála után is megrágalmazott Jézustársaságot és morális elvét, a probabilismust, veszi oltalmába. Fiúi kegyeletének és szerető ragaszkodásának műve tehát ezen iratocska, mely féltékenyen hárít el mindent, mi árnyat vethetne az édes anya emlékére.

A »Magyar Hírmondó« 1785. évf. 76. levelében a 612. oldalon jelzi már, hogy »Bienko prépost úr — ugyanaz a Vitorla prépostsága után nevezve — ezen munkára megfelelt s ez alatt a név alatt »Ad Stephanum Katonam, Presbyterum Strigoniensem ex Jesuitam Epistola commonitoria.« — Igen szép mindakettőt edgyütt elolvasni. — Azonban Katona sem maradt adós és még ugyanazon évben megírta a »*Responsio-t . . . ad epistolam commonitoriam M. Antonii radcositi Biniensis.*«

Katona és a
nemzetiségi
kérdés.

III. Kényesebb kérdés fejtegetésével foglalkozik Katona más három vita-irata. Szinte különösnek látszik, hogy a nem-

¹⁾ I. köt. 512. l.

²⁾ L. Bunyitay Vince idézett művének 2. j. l. és »A várad káptalan legrégibb statutumai 6. l.

zetiségi kérdés, melyet a Napoleon utáni nemzeti visszahatásnak szoktak tulajdonítani, mily mélyen szántott már a szívek talaján a 18. század 80-as éveiben.

Látszólag igen ártatlan dolog képezte a vita magvát, de hogy mily előrelátó ész alakította ki a kérdést, eléggé meggyőzhetnek a későbbi tót-nemzetiségi aspirációk. A mű címe, mely Katonát a magyar állameszme védelmezőjévé avatta: „*Examen vetustissimi M.-Moraviae situs cum vindiciis Anonymi Belae notarii institutum.*“ Pestini, Budae et Cassoviae. 1786. „Examen vet. M.-Moraviae situs.“ 1786

Válasz ez Szklenár »*Vetustissimus magnae Moraviae situs*« Posonii. c. — 1784-ben megjelent iratára.

Midőn pedig Szklenár nem tudott megnyugodni egykori rendtársa fejtegetésén és hosszas előkészület után 2 év múlva »G. Szklenár . . . Hypercriticon examinis vetustissimi situs M. Moraviae . . . Posonii, 1788.« című röpiratában Katona érveit meggyöngíteni igyekszik, Katona újra barátságos hangon iparkodik a magyar állameszme igazának érvényt szerezni s megírta az »*Amicum responsum ad Hypercriticon Georgii Szklenár*« c. válaszát. Budae, 1788.¹⁾ „Amicum responsum . . .“ 1788.

Úgy látszik azonban, hogy Szklenár továbbra is fönntartotta ellenkező véleményét, mert Katona még egy iratban foglalkozik a kérdés fejtegetésével 1789-ben: »*Vetus Moravia rursus ad suos limites reducta.*« Budae. című kis füzetkében. „Vetus Moravia ad suos limites reducta.“ 1789.

IV. Csak közbevetőleg s inkább csak az időrendi egymásután kedvéért említjük meg e helyen Katona híres magyar beszédét »melyet készített és — mint címlapja mondja — élő szóval Bécsben hirdetett a nemes magyar nemzet nemzeti ünneplésének alkalmatosságával a sz. János templomban sz. István magyarok első királya dicséretéről . . . Kisasszonyhavának 24. napján 1788.«²⁾

Katona
bécsi beszéde
sz. István
dicséretéről.

Újra ünnepelték országszerte Katona kiváló szónoki képességét és ritka hazafiúi bátorságát, mellyel a nehéz s kényes föladatot oly jelesül és bámulatos ügyességgel oldotta meg. A hazafiúi kegyelet várva-várt alkalmat nyújtott szíve fájdalomnak kifejezésére a jelen szomorú állapotok fölött.

»Katona dicséretes célja, — jegyzi meg a Nemzeti Plutarchus ide vonatkozó része³⁾ — melyet a történetek vizsgálá-

¹⁾ Stoeger tévesen keltezi 1778-ról.

²⁾ Katona ezen beszéde kétségkívül egy azon beszéddel, melyről Szöllősy Károly „A magyar róm. kath. papság irodalmi munkássága a XI. századtól egész 1885-ig bezárólag“ című művében tesz említést e szavakban: „Katona István 1778-ban, mint esztergomi pap tartotta Bécsben a sz. István-napi prédikációt.“ A 10 évi különbséget pedig mindenestre sajtóhibának kell tekintenünk, mert Katona kétszeri szerepléséről semmi adatunk sincs.

³⁾ L. Kölesy és Melczer: „Nemzeti Plutarkus“ Pest, 1816. III. k. 295. l.

sában mindenkor szem előtt tartott, igen szépen tündöklék abból a nevezetes írásából, melynek titulusa: Szent István Magyarok első királya dicsérete . . . stb., amely munka az ő részre nem hajló igaz lelkiségének emlékeztetere örökösen zöldelő koszorújában egy szép virágszál. S ezen ítélet a beszéd nyomán visszhangra talált széles e hazában. Ballagi Géza „A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig” című munkájában Katonát ép e beszédje alapján úgy mutatja be, mint a mérséklet emberét és szembeállítja Szeitz Leóval, „az egri baráttal.” — „Minden sorából — úgymond — meglátszik, hogy ő neki (Katonának) József vallási politikája nincs inyére, de határozottan nem mer ellene fordulni a közhangulatnak.”¹⁾

Katona és kora „megvilágosodása.”

„Katona István nem hirdeti ugyan nyíltan — folytatja Ballagi Géza idézett műve 211—212. lapjain — sz. István beszédjében a türelmetlenséget, de annál nyomatékosabban hangoztatja az egyedül üdvözítő hit létezését és annál félreérthetetlenebbül kárhoztatja a „megvilágosodást.” — „Sokan — úgymond — már ebben a megvilágosodott korban úgy élnek, mintha vagy más Isten volna most, mintsem azelőtt volt, vagy más mennyország vagy más útja a mennyországnak.”

Katona szerepe a vallásügyi vitában.

V. Ez a nyugodt mérséklet jellemzi Katona többi iratát is, melyekkel a kilencvenes évek elején keletkezett vallásügyi vitába bele-bele szólt. Szent kötelességévé tette ezt a főntebb jelzett „tekintély elve” dacára egyháza iránti gyermeki szeretete, mely mindenkinek bármily nézetten legyen is, tiszteletet parancsol.

Ha nem is tarthatjuk a „Trenckii bilanx pondere vacua” Budae, 1790-ben névtelenül megjelent röpiratot Ballagi Gézával Katona István művének, még így is négy irat marad, melyet Katona a vallásügyi vitában közrebocsátott.²⁾

¹⁾ Vagy mondjuk inkább: „a tekintélynek,” melyet Katona soha sem tévesztett szem elől. Elvét e pontra nézve nagy művében ily alakba öltözteti: „Quum propositum mihi semper fuerit regum nostrorum famam adversus pronos ad obrectandum principibus calamos pro viribus tueri, id in Ladislao quoque Chuno” stb. . . .

²⁾ Ballagi Géza „A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig” c. művében — 670. s. köv. lapokon — hosszasan kritizálja a Katonának tulajdonított főntebbi iratcskát, mi azonban nyilvánvalóan téves alapokon és föltevésen nyugszik. „Katona István hisztorikus — úgymond Ballagi G. — „Trenckii bilanx pondere vacua” című pamfletjében a logika és a történelem alapján igyekszik a „Bilanx” íróját észretéríteni” etc. — Maga Katona szintén említést tesz a szóban forgó iratról, de megnevezi a szerzőjét is. Nem volt ez más, mint Kenyeres József, előbb szinte jezsuita, azután a Rend föl-oszlatása után a kassai Akadémia direktora, végül pedig rozsnyói kanonok. Katona a Lipót korabeli írók felsorolásában ezt írja: Kenyeres Josephus . . . tacito nomine vul-

Hogy Katona négy röpiratát ama gondolatkör keretében bemutathassuk, mely megértésükre egyszersmind a legjobb magyarázatot nyújtja, szükséges legalább nagy vonásokban vázolni azt a vallásügyi vitát, mely II. József uralkodása végén és II. Lipót uralma elején a lelkeket országszerte izgatottságban tartotta.

•A vallásügyi kérdések közt, melyek az irodalmi vita tárgyát is képezték, kétségkívül a legaktuálisabb érdekű a protestánsok vallásszabadsága volt.

Ballagi G. a
vallásügyi
vitáról.

Az írók két táborra oszoltak. A protestáns érdekek szószólóinak, minthogy hátuk mögött a király állott, — ki tudva-levőleg maga kezdeményezte a később csakugyan becikkelyezett vallásügyi törvényt, — sokkal könnyebb szerepük volt, mint a másik tábor vezéreinek.¹⁾

A küzdelem hevében megjelent protestáns irányú iratok közt kimagaslik Csebi Pogány Ádám »Tentamen«-je. Ugyancsak a prot. fölfogást tolmácsolja a »Status catholicae et evangelicae religionum in regno Hungariae« című röpirat is, mely a törvények és békekötések alapján igyekszik orvoslást sürgetni a protestánsok sérelmeire. Vele kezét fogva küzdött Szemer Ferenc prot. ágens. — Nagy Sámuel pedig a helvét hitvallásnak ágense, megírta a »Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum« című feliratát, melyben egyenesen a királyhoz fordul kérelmeivel.

A katolikusok sem maradtak tétlenek. Ezek sorából is egymásután jelentek meg a cáfoló vitairatok.

Csebi Pogány Ádám második és a protestáns egyházjog forrásszerű munkájára, a »Succincta deductio iurium et gravaminum evangelicorum utriusque confessionis«-ra — katolikus részről a »Funiculus triplex dissolutus« jelent meg A. P. betűk alatt. Az »Examen« (névtelenül) a »Tentamen«-t és a »Declaratio«-t együtt veszi vizsgálat alá. A »Causa religionis« című irat szerzője az országgyűléshez fordul, míg a »Peramica responsio ad postulata acatholicorum« a régi vallásügyi törvények fölújítását sürgeti, melyek »a kath. egyháztól elszakadt tévelygők ellen« hozattak.

gavit I. „Trenczii bilancem pondere vacuum“ Budae 1790 ; II. „Censuram tentaminis“ etc. — Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLJ. pag. 597—8.

Az általánosan elterjedt fölfogás hamisságára legelőbb Concilia Emil, — jelenleg nagyszombati prépost-kanonok, mutatott rá az „Új Magyar Sion“ 1877. évf. 683. lapján, mint azt Szinyei is jelzi a „Magyar írók“ c. művében Katona műveinek felsorolásában.

¹⁾ Ballagi Géza „A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig“ c. munkájában igen magvasan ismerteti ezen vitát összes szereplőivel, kit e pontban annál nyugodtabban fogadhatunk kalauzul, mert részrehajlásról a katolikusok javára ugyan senki sem gyanúsíthatja meg.

Katona val-
lásügyi vita-
iratai.

Ezen heves harcban Katona sem hallgathatott. Négy kis iratával vett részt a vitában szokásos mérsékletével, alapos-
ságával és ügybuzgóságával.

„Ad amicum
august. con-
fess. epistolae
tres.” 1790.

Az »Ad amicum augustanae confessionis amici catholici de pacificatione Viennensi et Linciensi Epistolae tres« 1790. című első iratában¹⁾ Ballagi Géza szerint: »simán, de annál nagyobb furfanggal tárgyalja a protestáns vallásügyi kérdéseket Katona István a nagynevű hisztorikus. Katonának sem a békekötések sem az új vallásügyi törvények nem kellenek. A békekötéseket nem ismeri el érvényeseknek, mert forradalmi úton jöttek létre; mert Bocskai István és Bethlen Gábor merőben politikai és személyes okokból török segítséggel az ország nagy kárára idézték elő a pártütéseket. Új vallásügyi törvényre pedig *szerinte* nincs szükség, minthogy a protestánsok vallásszabadsága eddig törvény nélkül is biztosítva volt. Több jogot pedig, mint amennyit addig élveztek, nem nyerhetnének.«²⁾ Katona véleménye tehát abban kulminál, hogy maradjon minden a régiben — »status quo ante.«

„Vindiciae
cleri Hunga-
riae . . .”
1790.

Ugyancsak e kérdésben Nagy Sámuel »Brevis et sincera deductio status religionis Evangelicorum, iuriumque ac regalium libertatum eosdem concernentium Mariae Tereziae Reginae . . . olim exhibita« című műve ellen írta a »Vindiciae cleri Hungariae supra suplicem libellum Samuelis Nagy.« Budae, 1790. című iratocskát.

A vallásszabadság és a fölvilágosodás kérdésében folytatt vita ugyanis a kath. hierarchiát is igen közről érdekelte.

A katolikus papság legszenvedélyesebb és legkíméletlenebb ellenfele ugyanaz a rovott multú br. Trenck volt, ki idegen létére a magyar alkotmány küzdelmekben is tevékeny részt vett. Lázás sietséggel gyártotta és bocsájtotta világgá antiklerikális gúnyiratait.³⁾

Trenck br.
„Mérőserpe-
nyője.”

Főműve azonban az egyszerre három — magyar, német, latin — nyelven is megjelent »Mérőserpenyő, mellyel a fejedelem és a papság hatalmát összevetve mérte Trenck« (»Bilanx inter potestatem imperantis et ecclesiae prout illam Trenck ponderat«) melyben Trenck egész egyházpolitikája bennfoglaltatik. »Egyéb hasontárgyú röpirataiban — Ballagi Géza szerint Trenck — önmagát ismétli.«

¹⁾ Wurzbach Biographisch. Lexikonjában, a XI. köt. 36. lapján és a XXII. köt. 226. lapján önmagával keveredik ellenmondásba, midőn Katona ezen iratát majd Katonának, majd Praynak tulajdonítja. Az irat szerzője minden esetre Katona.

²⁾ Ballagi Géza »A politikai irodalom története 1825-ig« c. műve 665. 670. l.

³⁾ U. o.

Alapgondolata az, hogy fölvilágosodásról és közboldogságról mindaddig Magyarországon szó nem lehet és a király meg rendek az ország jólétének előmozdításában szüntelen korlátozva lesznek, míg a kath. papság hatalmát és befolyását meg nem törik. A kath. papokat támadja a legkíméletlenebbül, de nem szenvedheti a »pásztorokat« sem. A protestánsok szintén olyan türelmetlenek, mint minden olyan valláson levők, akiknél a hatalom a papok kezében vagyon.«¹⁾

E férciratra többen válaszoltak. A legméltóbban Szeitz Leó szervita felelt meg Trencknek. Katona szóra sem érdemesíti a gyalázkodót, mert az ő fegyvere — a tudomány — élére se maga Trenck, se műve nem érett meg. »Trenck sokat tapasztalt s olyan ember volt, kiről azt szokták mondani, hogy sokféle fából faragott.«²⁾ Életének jó részét tömlöcben töltötte, szlavoniai örökölt birtokait ítélet útján elvesztette és a félvilágot szerencsét próbálgatva bekalandozta. De azért Trenck Katonát is ellenségei közé számítja, kiknek a pokol kínjait szánja. Mi fölött nem is csodálkozhatunk. Mert ha tudta is Trenck, hogy a »Trenckii bilanx pondere vacua« szerzője nem Katona, azért a viszonyokat az agyafúrt s élelmes intrikus sokkal jobban ismerte, mintsem hogy a lánglelkű hisztorikusról e kérdésben tévlenséget tételezhetett volna föl.

S valóban Katona iparkodott a rágalom elszórt és másoktól is öntözgetett magvait a fönt idézett művében a kath. klerus megvédelmezésével kiirtani.

Míg az irodalomban a katolikusok és protestánsok közt e csatározások folytak, melyben Katona is, mint láttuk, az ellenségtől is elismert higgadt tárgyilagossággal vett részt, az időközben összehívott országgyűlés ugyancsak belemelegedett a vallásügyi vitákba. Katolikus részen természetesen a klérus vezette az ostromot II. József vallásügyi törvénye ellen, míg a protestánsok ügyét — legalább kénytelenségből — a király, II. Lipót vette kezébe és részesítette oltalmában.

A legvilágosabb bizonyíték volt erre a november 7 én kelt és a nov. 11 én tartott vegyes-ülésben fölolvasott királyi válasz, melynek eredeti latin címe a következő: »Benigna resolutio regia in negotio religionis de dato 7. mensis novembris 1790. Posonii.«³⁾

A megyék siettek tanácskozás tárgyává tenni a kir. resolútiót, melyek eredményeként egymásután jelentek meg a me-

A vallásügyi
vita az or-
szággyűlésen.

„Benigna
resolutio
regia.“

A megyei
fölratok.

¹⁾ L. Ballagi G. idézett művét a 670. l.

²⁾ U. o.

³⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XL. pag. 751—761.

gyei fölíratok; természetesen szintén két táborra oszolva. A protestáns fölfogás leginkább a gömörme gy ei fölíratból nyilatkozik meg, mely már 1791. január 10 én nyomtatásban is megjelent és azon óhajt fejezi ki, hogy a király óhaja mielőbb cikelyeztessék be az ország törvényeibe.

Sáros megye rendei ellenben szintén nyomtatásban is megjelent fölíratukban azt hangsúlyozták, hogy »a királyi resolútió«-nak már a kiindulási pontja is — t. i. hogy a vallásügye az 1608. (bécsi) és a 1645 i (linzi) béke törvényei állapotára helyeztessék vissza — hamis és tarthatatlan, mert az említett békeszerződések semmiféle törvény alapjául nem szolgálhatnak. A törvény ugyanis — mondák — elveszti kötelező erejét, ha közhasználatúvá nem tétetik. Már pedig a törvények közé cikelyezett bécsi és linzi békeszerződések ellen, mind az egyházi, mind a világi kat h ol i kus rendek szüntelen óvással éltek; a protestánsok pedig a két oldalú szerződést a maguk részéről az által fosztották meg hatályuktól, hogy az azokban foglalt föltételeket nem tartották meg. — Sáros megye ezen fölírata azonban megkésett, mert mire az a Fölség kezébe jutott, már a II. resolútiót is megírta és a rendekhez küldte.

A kalocsai
„Declaratio“
1790.
nov. 30.

A kath. klerus ellenben még idején — bár szintén eredménytelenül — tette meg a szükséges lépéseket, melyek irányításában kétségtelenül Katonának is jelentékeny szerep jutott mint ezt a »Vindiciae cleri Hungariae contra supplicem libellum Samuelis Nagy« című iratának gondolati rokonsága a kalocsai »Declaratio«-val bizonyítja.

Kollonitz László gr. kalocsai érsek u. i. mindjárt 1790. nov. 30-ára meghívta a püspököket és a káptalani kiküldötteket, továbbá a világi róm. kath. országgyűlési követeket tanácskozásra magához Kalocsára, hogy megbeszéljék, mint lehetne a Fölségre hatni és a megjelent resolútiót visszavonatni. -- Végre abban állapodtak meg, hogy a Fölséghez felíratot intéznek, melyben előadják a kath. egyházon ejtendő jogsérelmet, ha a kir. resolútió becikkelyeztetnék és óhajaikat a kath. egyház jogainak megvédelmezésére kifejezik.

A jelenlévők egy részétől — 80 részvevőtől — aláírt felíratot Kollonitz László gr. érsek vezetése alatt bizottság nyújtotta át már 1790. december 2 án a Fölségnek.¹⁾

A „Declaratio“ ellen-
súlyozása.

A protestánsok, hogy ellensúlyozzák e fölírat hatását, siettek közzétenni azok névsorát, kik azt a kalocsai tanácskozók közül nem írták alá; majd meg Szirmay Antal »Harminczkét

¹⁾ Katona a fölírat teljes szövegét közli. „Hist. crit. Reg. Hung.“ Tom. XL. pag. 793—809.

okok» című röpiratában Trenck vádjait újíttja meg a kath. klérus ellen.

A kalocsai tanácskozás másik megtámadója maguk közt a katolikusok közt támadt Abaffy Ferenc, Árva megye kövétenek személyében. Okoskodása sokban egyezik Szirmayéval és bár kifogásolja a kir. resolútiót, mégis a király háta mögé igyekszik bújni, kritizálja a kalocsai föliratot formai szempontból és beleköt a vegyesházasságokra vonatkozó része miatt.

Abaffy »Declaratio statuum catholicorum, qui ad conventum catholicorum die 30. novembris a. 1790. apud Archiepiscopum Colocensem celebratum non influxerant» című irata igen nagy hatást tett, mert nyilvánosságra hozta a meghasonlást magában a kath. táborban.

Katona csakhamar készen volt a leálcázó és cáfoló iratával, melyet »Larva pseudo-catholica — Abaffy — detracta, qui declarationem statuum catholicorum Posonii commentus est» cím alatt adott ki 1791-ben a hely jelzése nélkül.¹⁾

„Larva
pseudo-
catholica
detracta“
1791.

Ballagi Géza szerint Katona ezen iratában nem annyira a kérdés lényegére reflektál, mint inkább ellenfele gondolatmenetére irányítja olvasói figyelmét. Teljesen *jogosultnak tartja a Kalocsán összegyűlt rendek fölterjesztését*, mert ha az evangélikus rendeknek szabad volt magán értekezleteket tartani és az azokban készült fölirataikkal Ő Felségéhez járulni; a kölcsönösség elvénél fogva ugyanezt a jogot a katolikusoktól sem szabad megtagadni. Azután Abaffy igazán különös mentségét bírálja, hogy miért nem vehetett részt a kalocsai értekezleten.

»Mert — úgymond — az tisztán katolikusok összejövele volt, holott ő elsősorban magyar és csak azután katolikus és mint az országgyűlés tagja nem egy felekezet, hanem az egész ország képviselőjének tartja magát.» — Katona azt a fogós kérdést intézi Abaffyhoz, hogy »vajjon abból, hogy valaki első sorban magyar és csak azután katolikus, következik-e, hogy előbb kell az ország ügyeiről, mint a katolikus vallásról gondoskodni; előbb a földi létről, mint a mennyei életről? Hát nem előbb való — mint azt már Máté evangélista megírta — a lélek a kenyérenél? Nem azt tanította-e az Üdvözítő, hogy keressük mindenekelőtt a mennyek országát és annak igazságát?»²⁾

A fölzavart hullámok nem igen akartak megnyugodni II.

¹⁾ Sajátszerű az a tévedés, mellyel id. Szinnyi József „Magyar írók névtára” című és az Akadémia támogatásával megjelenő művének „mutatványívében” még e röpiratot Abaffynak tulajdonítja, de már a „Magyar írók” IV. kötetében hibáját észreveszi és az iratot Katonának iratai közé sorolja.

²⁾ Ballagi Géza „A politikai irodalom története 1825-ig.” i. h.

Lipót II. resolútiója után sem. A támadások a papság ellen most már a király oldalán és védelmére történtek.

„Vindiciae
sacerdotum.”
1791.

Katona még egyszer védelmére kelt a papságnak egy más oldalról jövő támadással szemben. 1791-ben adta ki Pesten »Vindiciae sacerdotum ex oratione Christophori Scheurl excerptae« című kis iratot.

„Defensio
bonorum ec-
clesiastico-
rum.” 1811.

Ilyenmő szolgálatát nem tagadta meg az egyház szolgálí-
nak igazától még késő öregségében sem. Még 1811-ben is rö-
viddel halála előtt védelmére kél az akkor veszélyeztetett egy-
házi javaknak. Irata azonban csak halála után látott napvilá-
got e cím alatt: »Defensio bonorum ecclesiasticorum, quam
adversus anonymi philosophice-systematicum opus ex regum
diplomatibus et patriae legibus adornavit. Opus posthumum
cum additionibus editoris.« 1811. A hely jelzése nélkül.

VI. Mielőtt Katonát a vallásügyi viták és az egyház gyer-
meki szeretete csendes és békülékeny természetével annyira el-
lenkező munkatérre sodorta volna, két rövid, de magvas dol-
gozatában a történeti igazságnak kelt védelmére.

A magy. sz.
korona dia-
dalútja Bécs-
ből Budára
febr. 18 — 21.

A helyreigazító intézkedések közül, melyekkel II. József
sok erőszakoskodásait életének végén jóvátenni iparkodott,
alig okozott egy is oly nagy és őszinte örömet, mint az elra-
gadt koronának visszaadása.

»Quemadmodum, si valetudine firma constanter utemur,
non tantum eius aestimationem habemus, quantam si cum mor-
bis diutius conflictati, tandem illam recuperemus; ita licet ma-
iores nostri magnam semper thesauri huius aestimationem ha-
buerint; haec tamen post eius iacturam accrevisse, tantoque
maiores eius restitutio laetitiam, quanto maiorem ejus amissio
dolorem attulisse videtur. --- Quanta mox laetitia regnum uni-
versum pervaserit, quantus deinde huic laetitiae cumulus acces-
serit, postquam sacrum pignus 17. februarii cistae cum cleno-
diis impositum, postridie mane post horam 8. m seiugi curru
stipantibus latus praetorianis militibus, comitantibus alio curru
coronae conservatoribus, effusis ad spectaculum innumeris ubi-
que hominibus Vienna devectum fuit; facilius cogitari, quam
explicari potest.«¹⁾

Maga Katona Esztergomban volt tanúja a polgárság ki-
törő lelkesedésének, melynek gyönyörű leírását rövidebben
nagy műve XI. kötetébe — 696—699 l. — füzte be. Ezen
alkalommal megírt külön dolgozata és hazafiúi lelkesedésének
egyik legszebb bizonyítéka e címet viseli: »Descriptio Solem-

¹⁾ Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XL. pag. 694—5.

nitatis, qua sacra Regni Corona mense februario 1790. Vindobona per Strigonium Budam delata, excepta fuit.*

A sz. korona Katona kegyeletes tiszteletének e megnyilatkozásától elütő, de annál önzetlenebb szolgálatát követelte a jeles történetírótól. A nemes lelkesedés heve ugyanis számos, igen különböző értékű iratot termelt, melyek csaknem kivétel nélkül a sz. korona multjával és jelentőségével is foglalkoztak. Mindannyiukban azonban kifejezésre jut a pártos politikai irányzat.

Katona a sz. Korona védelmezője.

Értékére nézve kiválik a kath. részen Horányi Elek: »De sacra Corona Hungariae ac de Regibus eadem redimitis Commentarius« Pestini, 1790. c. műve; a protestáns részről pedig Decsi Sámuel terjedelmes munkája: »A magyar sz. koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Melyet sok régi és újabb írásokból kijegyzett, rendbeszedett, megvilágosított és kedves hazafiainak hasznokra közönségessé tett. E könyvnek az ehhez tartozó színes képekkel együtt az ára 4 frt. Bétsben. 1792.«

Katona igazságszeretete nem hagyta szó nélkül a sok meg nem okolt, tudatlanságból vagy célzatosságból országgá bocsátott állítást. — Hasznosabb dolognak tartotta a főbb művek korrigálását, mint a maga hasonló és pártatlan lelkesedéssel megírt művének közrebocsátását. Tudta, hogy háládatlan munkát végez, melyért elismerésre ugyancsak nem számíthat, de Katona nem erre szokott tekinteni. Az említett két munkát két füzetben külön-külön tette bírálat tárgyává.

Horányinak és többeknek szólt a »Dissertatio critica . . . in Commentarium Alexii Horányi . . . de sacra Hungariae Corona, simulque de mendis Veszprimiensis et Petzelianis de eadem Corona.« Budae, 1790.

„Dissertatio critica de sacra Hungariae Corona.“ 1790.

Horányi munkája u. i. inkább csak »élvezetes alkalmi röpirat, mellyel a kiadó jó üzletet csinált.«¹⁾ Katona fölhasználja az alkalmat és a túlzások jelzésével elmondja a maga jól megokolt véleményét a sz. Koronáról, mely ha minden ízében nem is cáfolhatatlan, mégis mindaz, mit e tárgyról Katona mond az alapos kutatás gyümölcse, melynek minden sorából pártatlan igazságszeretete ragyog felénk.²⁾

Kissé keményebben »rostálta« már Decsi Sámuel szinpompával készült, alkalmoszerű munkáját. A Bécsben megjelenő »Magyar Hirmondó« az 1794. év január 24. napja árkusának³⁾

„A magy. sz. Korona históriájának megrostálása.“ 1793.

¹⁾ Kölesy és Melczer »Nemzeti Plutarkus« Pest. 1816. III. k. 296. l.

²⁾ Wurzbach »Biographisches Lexikon.« XI. k. 36. l.

³⁾ »Magyar Hirmondó« 1794. évf. I. 128. l.

»Toldalékjában« így ujságolja Katonának Decsi bírálatára készített dolgozatát: »Budán ilyen tizmű könyv jött ki nyomtatásból: »A Magyar sz. Koronának Doktor Decsi Sámuelről irt historiájának megrostálása, Katona István a kalocsai könyvtárnak Gondviselője által Budán a királyi Akadémia betűivel 1793. esztendőben.«

Katona kétségkívül teljes készütséggel szólt bele ama sok dicsénekbe, melyek a lelkesülés pillanatában az igazság rovására az ajkakon születtek és a »türelmes« papíron megjelentek.

V.

Katona István életének alkonya.

Katona a
kalocsai sze-
minárium
rektora.

Talán semmi sem természetesebb Katona hosszú életében, mint az a nagy és őszinte tisztelet, mely az elaggott, munkától és hányattatástól megtört, de azért még szüntelen dolgozó írókat Kalocsán körülvette.¹⁾ Az egyházmegye Főpásztorának bizalma 1806. év vége felé újabb terhet rakott Katona már-már roskadozó vállaira, midőn a kalocsai szeminárium rektorává kinevezte.²⁾

Az Úr fáradhatatlan és alázatos szolgája meghajolt főpásztora óhaja előtt és 74 éves kora dacára magára vállalta az igen szűkös anyagi viszonyok közt élő intézet vezetését és gondozását. Már 1806. nov. 24-én »Rdmus. Stephanus Katona, Rector Seminarii Colocensis exponit aliquas difficultates et indigentias et petit subsidium.«³⁾ Katona gondjai azonban a segély dacára mindinkább növekedtek. 1807. jun. 18-án ismét előter-

¹⁾ Megőrizték e szeretetnek és tiszteletnek egyik emlékét is: R. Dno. Steph. Katona metropolitanae Ecclesiae Colocensis magistro canonico iuniori etc ad diem 13. Kal. Septembr. — nevenapja aug. 20. — Colocae. Per Ladislaum Bielek. — Ex parte eiusdem arboris trunci duo genii Hungariae tabulam manibus tenentes cum hac epigrapha: „Vindici suo ab interitu et sphalmatis ac primaevae vitae statori Rev. Dno. Stephano Katona grata Hungaria hoc monumentum“ 1798. Per Ladislaum Bielek.

²⁾ Katona kéziratai közt megvan — 1806. Nro. 58. jelzéssel — a „Denominatio Stephani Katona Canonici in Rectorem Seminarii Colocensis perscribitur Consistorio Colocensi, eidemque committitur, ut e gremio suo aliquem deputet, qui praedictum Stephanum Katona ad idem Rectoris munus inducat et eum ut talem Clero Juniori publicet.“

Az irat keltezése: „Budae 22-a 8-bris 806. Venerabilis Consistorii

Servus obligtmus.“

Igen jellemző Katona fáradhatatlan buzgalmára ezen kinevezésben előforduló következő részlet: „ad munus istud acceptandum, dum adhuc Colocae essem, ego ipse requisivi Rndiss. Dnum. Canonicum et Archi-Diaconum, Stephanum Katona, qui etiam non obstantibus suis, quibus ab ultima aegritudine subiectus est, molestiis, munus idem ex studio, quo in Bonum Cleri fertur, acceptavit.“

³⁾ Ily hátirata van Katona 1806. Nro. 70. alá sorolt eredeti levelének.

jesztést tesz a Seminarium szorult helyzetéről.¹⁾ Míg végre kénytelen egyenesen az egyházmegye Főpásztorához fordulni.²⁾

•Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime Domine Comes Archi-Episcopo! Domine Praelate ac Patrone Gratio-sissime. Magis in dies crescente rerum omnium pretio, neces-sitas quoque Seminarii nostri stupendum, mihi que pudendum in modum crescit. Victo tamen pudore, cogor iterum ad pater-nam Excellentiae Vestrae benignitatem, innatamque liberali-tatem pro filiorum suorum sustentatione necessaria cum fiducia recurrere. Quibus hoc anno rebus adhuc indigeamus, *consumtis practer assignatam Seminarii dotem etiam quatuor illis millibus*, quae iam Excellentia Vestra hoc anno dignabatur assignare, hic acclusa Vice Rectoris Scheda indicat . . . • Katona aláza-tos szava megint megtermette gyümölcsét, mint ugyanezen levél hátirata bizonyítja: •Missa assignatio 3000 fl. die 26. 7-bris 1807. •

Ezen atyai gondok nem maradhattak ismeretlenek Katona növendékei és védencei előtt sem. A növendékpapok gyer-meki szeretettel rajongták körül Katonát, ki rektori hivatalában még inkább, mint azelőtt, valódi atyjuknak bizonyult. Szép emlékei maradtak fönn ennek a nagyrabecsülésnek a tisztele-tére készült chronosticonban³⁾ és más ünnepi emléklapokban. Szép és nagyon is megérdemelt földi jutalma volt ez Katona megpróbált és hányt-vetett életének.

A folytonos és megfeszítő munka, művei kiadásának gondjai az utolsó 10 év alatt ugyancsak aláásták Katona szívós testi erejét s egészségét. Már 1803-ban⁴⁾ tartott a haláltól, mert aggodalmát fejezi ki amiatt •ne si morte, *quae vitae meae in-sidias struxit*, mei conatus interciperentur• etc . . . Lelki üde-ségét azonban élete végéig megőrizte. Sőt a munkával sem hagyott föl, mit egyéb félbe maradt iratain kívül nagy törté-netének pótkötete bizonyít a legszebben. •Deo placuit vitam meam ad 79. aetatis annum prorogare, tricenis et amplius annis ad prosequendos labores historicos addictis . . . annum quoque proxime praeteritum 1810. eadem qua ceteros, methodo pertexui.⁵⁾ • Ezen utolsó kötetben I. Ferenc uralkodásának 8 évét

Katona bete-geskedése.

¹⁾ L. kéziratai közt az 1807. Nro. 54. jelzéssel.

²⁾ Datum: Coloczae 20. Septembris 1807.

³⁾ Az egyik így szól: Rev. Dmus. Steph. Katona, abbat s. Petri de Bodrogh-Mo-nostor etc. rectori suo clerus iunior „Appropinquante sanCti Stephani regls nostri saCra Die DeDlCat.“ Colocae. Apud typographum Tomentsek (1807.) Per Martinum Tomentsek. — A kalocsai érs. könyvtár kézirat gyűjteményében.

⁴⁾ 1803. aug. 9-én elkészítette „Testamentum“-át, melyet azután 1810. november 10-én kelt „Codicillus“-ával kiegészített. L. Függelék. C. D. E. pontjait.

⁵⁾ „Hist. crit. Reg. Hung.“ Tom. XII. Praef.

öleli föl, 1802—10. s hozzá a kísérő sorokat 1811. jan. 31-én írta meg, tehát alig félévvel halála előtt.¹⁾

Katona
búcsúzó
szavai 1811.
jan. 31.

Alig jellemezhetné Katona nemes szívét, szent lelkiületét valami jobban, mint búcsúzó szavai nagy műve olvasóihoz: »*In omnibus tamen his lucubrationibus aeterna sit soli Deo gloria!* qui hanc mihi *mentem ad inchoandum* tam vastum opus ingessit, paresque *vires ad improbum hunc laborem et prosequendum et perficiendum* pro singulari sua benignitate *suffecit*. Vale, lector benevole, mihi que magnis passibus ad tumulum properanti, bene precare.«

Ez volt Katona hatyúdala. A mély alázat és az Isten iránti hála szent érzelmeinek tolmácsa. De amit ő mondott utolsó szavaiban, még nagyobb joggal mondhatja a magyar nemzet minden tagja a kegyelet és hála érzelmeivel.

Érdemeinek
elismerése
elleneitől.

Katona Isten segítségével befejezte monumentalis művét, mellyel a magyar tört. irodalmat Gibbon szavai szerint a nyugat-európai színvonalra emelte. Senki sem vonhatja meg tőle azt az elismerést, melyet még lipcsei, göttingai, helmstadti kritikusi is örömmel fejeztek ki: »S ha nem is fogadja el Katona véleményét otthon mindenki — *diligentiae tamen, iudicii gravis, boni et subacti laudem ipsi nemo non lubens concedet.*«²⁾

Ezen értekezés folyamán bőven volt alkalmunk megismerni Katona kiváló történetírói érdemeit, melyek mellett fogyatkozásai — miket különben maga is jelez, de amelyek a vállalkozás természetéből önként következnek — számításba sem jöhetnek. Azoknak, kik eljárását, methodusát kifogásolni szeretik, még csak a nagy író egy rövid megjegyzését hívjuk emlékeztetébe: »*Sunt et erunt, qui hanc methodum et alia quaedem in commentationibus meis et iam carpsent et porro capturi sunt.*« Vigasztaljuk magunkat azzal, mivel a nagy lélek is magát erősíteni szokta: »*Sed enim omnium explere vota hominis non est, nec militis propter morsiunculas muscarum ex acie decedere.*«³⁾

Katona utolsó
betegsége és
halála 1811.
aug. 19.

Az aggkor nyomorúságaitól megszabadító és oly bizonyosan előre mondott halál már nem sokáig váratott magára. Életerejének utolsó szikráját is irodalmi tevékenysége emésztette föl. »*Feralem ei casum procuravit nimia debilitas, quam ex itinere Pestinensi censurandi certi sui novi operis causa sus-*

¹⁾ Lehet, hogy épen ezen művét vitte föl személyesen „censurandi causa“ akkor, mikor „ex itinere intra triduum confecto“ halálos betegségbe esett 1811. augusztus első felében. L. Függelék: „Currentales de obitu R. D. Stephani Katona.“

²⁾ „Allgemeine Litteratur-Zeitung.“ Halle u. Leipzig, 1811. 274 l.

³⁾ „Hist. crit. Reg. Hung.“ Tom. VIII. Praef.

cepto et intra triduum confecto retulit.¹⁾ Csendesen, haláltusa nélkül jobb létre szenderült 1811. aug. 19-én.²⁾ Nagy lelke pedig fölszállt Isten trónja elé, kinek akarata vezérelte, dicsősége lelkesítette és akinek irgalmába végső akaratával ajánlotta,³⁾ hogy munkájának és erényes életének jutalmát vegye és élvezze mindörökké.

A kalocsai főkáptalan fényes temetést rendezett hírneves tagjának, midőn augusztus 21-én a megboldogult végső óhaja szerint⁴⁾ a székesegyház sz. Alajos oltára elé külön e célra készített sírboltba helyezte Katona porhüvelyét.⁵⁾

Katona István halálának híre gyorsan bejárta nem csak Magyarországot, hanem a külföld tudós köreit is. A gyászt és fájdalmat, melyet elvesztése okozott, mindenütt kivétel nélkül nagy és dicső erényeinek magasztalásával siettek enyhíteni. A hazai és külföldi lapok rövid életrajzával működése jeles gyümölcsseinek ismertetését is közölték.

Hazai és külföldi megemlékezések Katona érdemeiről.

A Kulcsár István szerkesztésében megjelenő „Hazai és külföldi tudósítások” c. lap⁶⁾ megemlékezését ekképen fejezi be: „Ilyen volt az a Katona István, akinek jó erkölcsi díszes öregséggel megjutalmaztattak, nagy tettei pedig az örökségnek

1) L. Függelék: „Currentales de obitu R. D. Stephani Katona.”

2) Szinte érthetetlen az az általános tévedés, mely Katona elhalálása napjának mindeddig augusztus 17-ét tartotta. Állításunk mellett döntő érvet szolgáltat az 1811. okt. 5. kelt „Currentales de obitu Rmi. Dni. Stephani Katona.” hivatalos följegyzés, amelyben a szokásos három miséről is történik rendelkezés. Joggal sejtethetjük tehát a „devintissimus in Xto. Frater”-ben a vic. generalist. Különben is lehetetlennek látszik, hogy a följegyzés készítője, ki oly pontos részletekkel örökíti meg Katona halálának körülményeit, a nap följegyzésében tévedt volna. „... festo Assumptae in Coelum B. M. V. ac postmodum etiam iteratis vicibus omnibus morientium Sacramentis rite provius in pervigilio festi nominis sui in 20-am Augusti incidentis, seu 19-a Augusti 3-tio quadrante pro 11-ma matutina animam suam virtutibus illustrem in corona cleri et copiosorum hominum Creatori reddiderit” L. Függelék: „Currentales de obitu R. D. Stephani Katona.”

Minden kétséget kizáró érvet szolgáltat a kalocsai főkáptalan jegyzőkönyvének ide vonatkozó része is, melyet Valihora Ágoston dr. kanonok úr volt kegyes velem közölni.

„Anno 1811. die 19. Augusti celebratum est Capitulum, in quo 1-o reseratum et lectum est Testamentum et Codicillus Rvmi D. Stephani Katona M. Eccl. Colocensis Custodis et Canonici hora media undecima ante meridiem pie in Domino defuncti, quibus perlectis determinatum est: Per Rvnum. Dnum. Bajzik, qua substitutum Executorem Testamenti cum adiungendo sibi Notario Capitulari singula defuncti Dmni. cubilia obsignandi esse et de funere debitos ordines faciendos.” — Protocollum capitulare privatum liber 4.

3) „Animam meam praetioso Christi sanguine redemptam, trado Deo, Creatori meo, quem rerum omnium principium esse credo, speroque mihi peccatori propitium ex infinita sua misericordia futurum.” L. Függelék: „Testamentum.”

4) „Corpus meum ad aram Angelici juvenis Aloysii, mei specialis patroni, cuius cultum pro viribus meis semper promovere conatus sum (Hist. crit. Reg. Hung. Tom. XLII. Praef.) debito fornice praeparato sepeliri cupio.” L. Függelék: „Testamentum.”

5) Olyformán, hogy — mint erről a székesegyház folyamatban lévő megújítása alkalmával meggyőződést nyerhettünk, — a koporsó a templom főhajójával párhuzamosan nyert elhelyezést, a megboldogult pedig épen az oltárkép felé fordulva nyugszik úgy, hogy ha szemeit fölnyitná, tekintete „különös pártfogójának” képre esnék. Így gondolták barátai legjobban teljesíteni a gyermekded lélek végső óhaját.

6) 1811. aug. 24-i számában.

ki nem törölhető könyvébe örökéig írva lesznek. Élni fog ő mindéig a tudós világban, mivel munkái által halhatatlanná lett. Élt ő, mint tudós és igaz keresztény s mint olyan meg is halt, példát hagyva minden okosoknak, leginkább pedig a keresztény Katholikus Egyháziaknak.◀

Az »Allgemeine Litteratur-Zeitung«¹⁾ pedig így emlékszik meg: »Im August erlitt das litterar. Ungarn einen groszen Verlust durch den Tod des berühmten Geschichtsforschers Stephanus Katona.«

Wurzbach²⁾ pedig a külföld ítéletét a következőképp foglalja egybe: »Katona hat sich um die Geschichte Ungarns grosze Verdienste erworben. *Keiner vor und keiner nach ihm hat auf diesem Gebiete eine solche Tätigkeit entfaltet und dabei mit so groszer Gewissenhaftigkeit gearbeitet, wie er.* Bemüht, die dunklen Stellen in der Geschichte seines Volkes aufzuhellen, aber nicht dieselben durch neue Hypothesen noch dunkler zu gestalten, beurkundete er ebenso groszen Scharfsinn, als Mässigung, wo er polemisch auftreten musste.«

Katona nyomtatásban is megjelent és főntebb ismertetet munkáin kívül még több kézírata maradt fön latin nyelven, melyek értekezéseket, kétes kérdések fejtegetésének vázlatait, készülő cáfoló iratokat, beszédeket foglalnak magukban.³⁾

Katona
kéziratai.

1) 1811. IV. 287. l.

2) Wurzbach: Biogr. Lexikon. XI. 37. l.

3) A kalocsai érs. könyvtár kéziratgyűjteményéből az értekezés folyamán jelzett kéziratokon kívül még a következők érdemének említést, hogy Katona irod. hagyatékának jellemzésére szolgáljanak:

A) **Historia litteraria.** *Epocha I.* 1.) Aetas Patriarcharum; 2.) Aetas legislatorum; 3.) Aetas prophetarum et Sapientum; 4.) Aetas philosophorum; 5.) Aetas historicorum. *Epocha II.* 1.) De scholis seu gymnasiis; 2.) De Academiis; 3.) De Bibliothecis; 4.) De Scriptoribus: a) seculo I.; b) seculo II. . . s így tovább egyenként a századok írói. A kézirat a 8. század „scriptores sacri“ 23. száma után a füzet közepén megszakad. Nagy-quart alakú 64. l. A kézirat jelzése Nro. 2.

B) **Eloquentia profana.** „Ne seipsum, suamque facultatem ignoret orator, lubet aliquid de hac arte praeludere. Eloquentia nihil est aliud, quam dexteritas ac promptitudo bene loquendi.“ Prologium de triplici genere dicendi. *I. Pars. De genere demonstrativo.* Caput I. *De orationibus in genere. Articulus I. De inventione.* 1. §. De iis, quae vitam antecedunt (patria, parentes, nobilitas.) 2. §. De iis, quae vitam comitantur (bona fortunae, bona corporis, bona animi: — prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia.) 3. §. De iis, quae vitam consequuntur. (Genus, causa mortis, decreti honores, pompa funebris desiderium mortui, luctus bonorum, institutio liberorum, aliaque ab ipso inventa et instituta.) *Articulus II. De dispositione orationis.* 1. §. De disp. exordii; 2. §. De disp. confirmationis (analytice, synthetice, mixte) 3. §. De disp. perorationis. — *Articulus III. De eloquutione orationis* 1. §. De vitiis eloquutionis; 2. §. De dotibus eloquutionis. —

Caput. II. *De orationibus speciatim Articulus I. Modus salutationis:* 1. §. Exordium (ab expectatione, ab exultatione, a publ. laetitia). 2. §. Confirmatio; 3. §. Conclusio; 4. §. Paradigmata; 5. §. Praxes (I–V) facillimae construendi salutationes per Syllogismum oratorium. *Articulus II. Modus valedicendi. Articulus III. Modus gratulandi. Articulus IV. Modus gratias agendi* 1. §. Methodus exordiendi. 2. §. Methodus confirmandi (Quis, cui, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando). 3. §. Methodus concludendi. 4. §. Exempla recentiora. 5. §. Exempla vetera. *Articulus V. Methodus orationum in inaugurationibus.* 1. §. Oratio inaugurantis; 2. §. Oratio inaugurati; 3. §. Oratio ci-

Számos beszédei közül különösen említést érdemel ama sorozat, melyet iratai rendezői halála után, 1813-ban utolsó óhaja szerint¹⁾ ki is adtak e cím alatt: »Orationes . . . quas triduo exercitiorum spiritualium in hebdomada maiore habuit ad studiosam iuventutem.« Tartalmasságukra legszebb bizonyíték az, hogy 1855-ben Kolozsvárott »Ájtatos elmélkedések« c. alatt Matusik János fordításában magyarul is megjelentek.

Katona nagy lelkének legszebb dicséretét azonban megörökítve maga hagyta hátra az 1803. augusztus 9-én kelt végrendeletében. Egész vagyonát néhány jámbor hagyaték leszámításával az életében is annyira kedvelt, gondozott és támoga-

Katona
végrendelete.

vium; 4. §. Oratio inaugurati ad cives; 5. §. Oratio ad inauguratum, qui liberis suffragiis electus est. — Appendix de aliis generibus orationum. II. Pars. De genere deliberativo. Caput I. *Generativum. Articulus I. De inventione*: 1. §. Fons primus deliberationis est honestas; 2. §. Utilitas, inutilitas contrarii, necessitas; 3. §. Facilitas (quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando.) *Articulus II. De dispositione*: 1. §. Exordium (a persona nostra, ab adversarii persona, ab ipsa re.) 2. §. Confirmatio (consensio, confutatio rationum contr., amplificatio); 3. §. Peroratio (excitatio affectus desiderii, spei, amoris, metus, odii, misericordiae.) *Articulus III. De eloquutione. Caput II. De orationibus in genere deliberativo speciatim.* A kézirat 96 nagy-quart lap. Jele Nro. 5.

C) **Assertiones Historico-criticae** c. kézirat három részre oszlik. — Mindegyik rész 10-10 assertiót foglal magában. I. *Ex obscuro tempore*: 1. Moysis omnibus antiquior, fideque dignior est. 2. Adamus fuit primus omnium hominum. 3. Adami, ceterorumque patriarcharum anni solares, nostri pares fuerunt. 4. Diluvium Noeticum fuit universale. 5. Gigantes, vulgari hominum statura proceriores exstiterunt. 6. Ante Babelicam confusionem communis omnium et primigenia lingua fuit Hebraea. 7. Hunnica lingua inter matrices et primigenias est referenda. 8. Hunni fuerunt ex primis coloniis, quae post linguas confusas campum Senaar deseruerint. 9. Usserii chronologia de duratione Monarchiae Assyriacae vitio non caret. 10. Pyramides portentosae magnitudinis pro sepulchris ab Aegyptiis excitabantur. — II. *E fabuloso tempore*: 1. Cadmus primus e Phoenicia litterarum usum in Graeciam invexit. 2. Ludorum Olympicorum auctor incertus, instaurator Iphitus, corporis exercitatio finis praecipuus. 3. Veterum Gentilium oracula non omnia fraudibus sacrificulorum sunt adscribenda. 4. Veteres legislatores plerique leges suas e Sacris litteris desumserunt. 5. Leges a Lykurgo Spartanis datae a sapientioribus merito reprehenduntur. 6. Leges Aegypti tantis laudibus dignae non sunt, quantis passim afficiuntur. 7. Sesostrius, Aegypti regis, victoriae fabulis sunt accensendae. 8. Transitus Hebraeorum per mare rubrum non potest adscribi causae naturali. 9. Josue pro Gabaonitis adversus Amorreos pugnante, dies ad eius mandatum vere productus est. 10. Ascanius prius Albam-Longam in Italia, quam Dido Carthaginem in Africa, condidit. — III. *Ex historico tempore*: 1. Assyricum et Babylonicum imperium per nimium luxum in ruinam deflexit. 2. Exercitus Sennacherib ab Angelo reipsa concisus est. 3. Josias ex data Babylonis fide, transitum Aegyptiis recte negavit. 4. Nabuchodonosor II. vere formam alicuius belluae non induit. 5. Solonis Atheniensis leges Lycurgi Spartani legibus anteponendae sunt. 6. Persarum conatus adversus libertatem Graecorum imperitia ducum vanos reddidit. 7. Causa collapsae magnitudinis Atheniensium partim ostracismus partim corruptio morum fuit. 8. Philippus Macedo rectis artibus potentiam suam non auxit, neque dignus vera gloria fuit. 9. Romana Respublica tot inter seditiones plebis virtute patriciorum sustentata fuit. 10. Decem tribus Israeliticae reduces e captivitate, regionem avitam repetierunt. — Minden egyes assertio 1-2 bizonyítékot és 3-4 ellenvetést s ezek cáfolatát foglalja magában. A kézirat 24 nagy-quart oldal. Megemlítésre méltó még az „*Informatio de Fundatione Bibliothecae Catecheticae Tyrnaviensis conscripta Anno Dni. 1737.*“ — a „*Historia Collegii Tyrnaviensis S. J. Ad Annum 1750.*“ — a „*Historia vitae ditiorumque Serenissimae, potentissimae dominae D. Mariae Theresiae,*“ mint Richter Keresztély Teofil művének fordítása és számos „*Quaestiones Criticae.*“

¹⁾ L. Függelék: „Testamentum.“

tott tanuló ifjúság segélyezésére kívánta fordítani.¹⁾ A kalocsai káptalan gondjaiba ajánlott alapítvány lassú gyarapodással tekintélyes tőkévé növekedett. Az alapítónak 1811. aug. 19-én bekövetkezett halála után megindult hagyatéki eljárás némely okmányai hiányzanak. Nevezetesen az ingóságok leltárai és az árverezési jegyzőkönyvek elvesztek. Bajzik János kántor-kanonok a Katona-hagyaték végrendeleti helyettes végrehajtatója és a szóbanforgó Katona-alapítványnak a káptalan megbízásából 1811—1837-ig kezelője, 1824-ben benyújtott számadásában²⁾ tételenként felsorolja, hogy az alap vagyona 79 adósnál elhelyezett 7558 frt. 36 kr. o. é. Az alapnak tőkéi után befolyt kamat-jövedelem teljesen nem adatott ki soha a szegény tanulók segélyezésére, másrészt meg az évek folyamán újabb és újabb összegek folytak be Eggenbergertől az elkelt Katona-könyvek árából; minek folytán az alap tőkéje jelentékenyen emelkedett. 1860-ban már 10,195 forint volt, míg jelenleg a kalocsai gimnázium szegény tanulói közt évenként (32 tanuló egyenként 40 kor.-t) 1280 koronát osztanak ki. Mivel pedig a tőke 1910. év végén 33,357 kor. 41 fill. volt, következik, hogy az alap a kamatok egy részének csatolásával még most is folyton növekszik.

Katona
alapítványai
Bolykon.

Mint már említettük is Katona gyermekded, kegyeletes szíve nem feledkezett meg szülőföldjéről sem. Bolykon még ma is létezik javára mise-alapítvány.³⁾ Egy másik alapítványának kamatait a mindenkori iskolamester élvezi, ki ennek fejében Katona szegény rokonainak gyermekeit köteles beíratási díj nélkül tanítani.⁴⁾ A harmadikat a falu szegényei élvezik.⁵⁾ A negyedik az 1000 frtos, öröklámpa-alapítvány,⁶⁾ hogy örök szeretetének symbolumaként lebegjen szüntelen ott, hol Katona ártatlan gyermekszíve az isteni kegyelem első benyomásait nyerte.⁷⁾

¹⁾ Függelék: „Testamentum“ VIII. p.

²⁾ „Rationes super Cassa Katona.“ A kápt. levéltárban.

³⁾ L. Függelék: „A bolyki alapítványok“ I. és V.

⁴⁾ U. o. II. és V.

⁵⁾ U. o. III.

⁶⁾ U. o. IV.

⁷⁾ Az alapítványok tőkéi a devaluatio és egyéb kezelési szerencsétlenségek következtében sajnálatraméltó módon leolvadtak.

Mélt. Podraczky István dr. c. püspök és rozsnyói nagyprépost úr szívessége folytán, melyért ezuton is hálás köszönetet mondok, megkaptam az alapítványok eredeti szövegeit. — L. Függelék: „A bolyki alapítványok.“

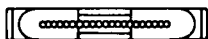
Mellékelve kezeim közé került még ugyanazon Kiss György bolyki plébános 1825. évi beszámolója is, ki Katona kezeiből az alapítványok összegeit 1804. illetőleg 1810-ben átvette.

Érdekesek az egyes tételek, melyek a kamatok fölhasználását jelzik.

1. In oleum ante Sacratissimum in Ecclesia Bolykensi jugiter alendum convertuntur 12 flor.

Végül még egy szép, Katona lelke legjellemzőbb tulajdonságát eláruló alapítványt tett 1808-ban a rozsnyói káptalan részére. Odaajándékozta gazdag könyvtárát¹⁾ és hozzá 500 rajnai forintot csatolt azon kikötéssel, hogy a káptalan évenként az Úrnap nyolcada utáni pénteken Jézus szentséges Szívének megengesztelésére egy fogadalmi (votiv) misét mondjon.²⁾ Ez az utolsó rendelkezése a leggyöngédebben tanúskodik Katona fiúi ragaszkodásáról az eltiport Jézustársasághoz és annak szelleméhez, mely őt nevelte, kiképezte, naggyátette tudományban és életszentségben. Mintha csak rámutatni akart volna a kettős forrásra, melyből erényei származtak, az Üdvözítő szentséges Szívére, minden bölcsesség s tudomány kincsesházára és a Társaság szellemére, mely őt a szents. Szív ismeretére vezette. Miért is joggal úgy tekint az új életre föltámasztott Társaság minden tagja Katonára, mint a tudomány és életszentség példaképre, a Társaság egyik legnagyobb gyermekére és dicsőségre.

Mise-alapítvány
Rozsnyón.

2. Inter pauperes Bolykienses quotannis distribui solent 12 flor.

3. Ludi-Rectori Bolykiensi, qui idcirco obligatur parvulos praecipue cognatione pie memorie Fundatoris junctos sine didactro primis litterarum rudimentis instituere obveniunt annuae 8 flor. 24 cr.

4. Parocho loci pro Anniversario et sacris Menstruis cedunt 3 flor. 18 cr.

5. Ludi-Rectori itidem et Campanatori Bolykiensi pro fatigiis penes Anniversarium Sacrum praestitis dantur 18 cr.

¹⁾ Az adományozó levele nincs meg sem eredetiben sem másolatban. A káptalani jegyzőkönyben azonban 1795. sub. Nro. 45. ez olvasható:

„Anno 1795. Rssmus. D. Stephanus Katona Cathedralis Ecclesiae Metropolitanae Colocensis Canonicus VCapitulo donavit Bibliothecam suam ea sub conditione, ut in Intentionem suam tria singulis anno Votiva in Cathedrali Ecclesia tam per nos, quam Successores nostros celebrentur: unum festo S. Stephani Proto-Martyris, aliud Feria tertia Paschatis, tertium denique festo S. Stephani, Primi Regis Hungariae.

²⁾ A mise-alapítványra vonatkozó levél sincs meg, de a káptalani jegyzőkönyv 1808. 37. sz. a. Katona levelének szavait idézi: „Venerabile Capitulum, Dni. Reverendissimi! Ut cultus Ss. Cordis Jesu nequidquam obnitentibus adversariis oraculo plurimum Pontificum approbatus maius incrementum accipiat, fundato iam in Eccl. nostra Metropolitana votivo, V. quoque Capitulo, cui me plurimis titulis devinctum esse gratus agnosco, 500 i. e. quingentos Rfloreos eum in finem transmittito, ut ex huius Summae censu quotannis feria 6. post Octavam Ss. Corporis Christi votivum in Eccl. Cathedrali Rosnaviae ad intentionem meam decantetur. Dignetur VCapitulum hanc intentionem meam aequi bonique consulere, cuius aestimatissimis gratiis et favoribus cum omni demissione me commendo. In Ipoly-Bolyk 1. Junii 1808. VCapituli servus humilimus Stephanus Katona m. p. — P. S. Mitto VCapitulo Historiae meae 4 fasciculos vitam Leopoldi primi complexos. Residui brevi sequuntur factis in Typographia seriis dispositionibus.

FÜGGELÉK.

A)

Declaratio D. Stephani Katona

*de qualiter acceptando officio bibliothecarii et professoris
S. Scripturae Colocae.¹⁾*

Lectoris salutem a Domino!

Multum itineris in historico studio jam emensus et 700 annos historiae patriae fusiori calamo complexus, quum animadvertissem, ad residuos 200 annos, eadem methodo pertexendos, novis libris opus esse, nec tamen eos ex meo tenui stipendio comparari posse; de hoc subsidio sollicitum Excellentissimus D. Archiepiscopus Colocensis opportune per suum Vicarium Generalem interpellavit, ut amplissimae Colocensis Bibliothecae curam suscipere vellem. Nihil optatius accidere mihi potuit; quod magnum eo subsidium ad prosequendos labores historicos subministrare possit. Hoc igitur argumento potissimum permotus, quod librorum, quos ad continuandum opus meum ex meo stipendio comparare non possem, liberum isthic usum habiturus sim, non tantum ad bibliothecam curandam, sed etiam ad Sacram Scripturam iuniori clero tradendam ac interpretandam, libenter operam meam addixi, pro stipendio 500 flor. Spero quidem, nullum inde periculum amittendorum 500 flor, quos pro remuneratione laborum, annis 25. tradendis in universitate diversis scientiis exantlatorum, perennes ad dies usque vitae meae favor Regius esse voluit, impendere; quum stipendium aliud eum dumtaxat in finem admittam, ut historiam patriae, quam a nullo coactus, sed patriae dumtaxat amore permotus, critico calamo pertractandam suscepi, facilius ad calcem ac nostram aetatem perducere possim; si tamen quis esset, qui hunc mihi favorem invideret, hunc patriae bono susceptum laborem impedire vellet; malo

¹⁾ Ez a levéltári hátirata a kalocsai káptalan alapítvány-kezelői hivatalában 1790. Nro. 25. alatt őrzött eredetinek.

iacturam 500 illorum flor. quibus laboris onus adnexum est, quam alios 500, quibus ad dies vitae sine labore frui possum, pati. Malo docendi munus dimittere, quam amittendi veteris stipendii mei periculum incurrere.¹⁾ In cuius rei testimonium has sigillo meo munitas dedi. Pestini, 7. Octobris 1790.

L. S.

Stephanus Katona.
historiographus.

B)

A bolyki alapítványok.²⁾

I.

Infrascriptus hisce notum facio, quibus expedit, omnibus, me *ducentos florenos Rhenenses* in manus A. R. D. Georgii Kiss, Parochi Bolykensis, eum in finem consignasse, *ut*, iis ad locum securum elocandis, ex annuo censu percipiendo, *sacrum anni-versarium pro me decantetur, die natali seu 13. Decembris, quam-diu vixero, post obitum autem meum die emortuali.* Hinc autem missam celebraturus obtineat florenos duos, cantor unum, aedituus medium seu 30 cros, reliquum cedat pro Sacris menstruis ad intenionem meam dicendis. Signatum in Ipoly-Bolyk, die 14. Junii 1804.

Id est flor. Rhn. 200.³⁾

Stephanus Katona
Abbas et Canonicus Colocensis.

L. S.

II.

Infrascriptus praesentibus testor, me diversis temporibus eum in finem *sexcentos florenos Rhen.* in manus authenticas consignasse, *ut* iis in securum locum elocandis *ex censu percipiendo*

¹⁾ Katona mindenesetre biztosítani akarta irodalmi működését és azért, ha nem sikerülne új teher árán könyvei kiadásának költségeit fődözni, legalább biztosítani akarta a zavartalan munka nyugalmát. Ezért kalocsai tartózkodásának első három évében is csak vendég volt ezen egyházmegye területén, valóságban pedig az esztergomi főegyházmegye kötelékébe tartozott. Ezt bizonyítja maga Katona, midőn „Testamentum“-ában 20 évről beszél, melyeket az esztergomi főegyházmegye kötelékében töltött és erre látszik vonatkozni Vilt eszterg. vic. generalisnak 1794. szept. 3-i levele Katonához, melyben megígéri neki továbbra is a részesedést a főegyházmegye lelki javaiban. Ennek értelme csak úgy van, ha kevéssel előbb, tehát a kanonoki kinevezése előtt történt meg Katona formális kiválása az esztergomi egyházmegye kötelékéből. L. Vilt-féle levelet. Függelék: „Testamentum.“ 77. l. jegyz.

²⁾ Az eredeti iratok a rozsnói káptalan levéltárában őriztetnek, de másolatuk megvan a bolyki plébánián is a „Liber baptizatorum“-ban.

³⁾ Jelenleg 50 kor.

Ludi Magister Bolykensis sit obligatus ad parvulos, praecipue vero cognatione mihi junctos, sine didactro primis litterarum clementis instituendos. Signatum in Bolyk, 14. Junii 1804.

Id est flor. Rhn. 600.¹⁾

Stephanus Katona
Abbas et Canonicus Colocensis.
L. S.

III.

Lecturis Salutem a Domino!

Infrascriptus praesentibus notum facio, quibus expedit, universis, me *mille florenos Rhenenses* in manus A. R. D. Georgii Kiss, Parochi Ipoly-Bolykiensis, eum in finem consignasse, ut iis ad securum locum elocatis, census inde percipiendus inter pauperes Ipoly-Bolykienses ita quotannis distribuatur, ut uni non plures, quam decem floreni, singulis annis obtingere possint: ut ad plures hac ratione beneficium extendatur. In quorum fidem has manu mea subscriptas, consuetoque meo sigillo munitas dedi. Ipoly-Bolyk, 13. Sept. 1810.

Id est flor. Rhen. 1000.²⁾

Stephanus Katona
Abbas et M. Col. Eccl. Canonicus.
L. S.

IV.

Lecturis Salutem a Domino!

Infrascriptus hisce notum facio, quibus expedit, universis, me *mille florenos Rhenenses* in manus A. R. D. Georgii Kiss, Parochi Bolykiensis, eum in finem consignasse, ut iis ad securum locum elocatis, e censu percipiendo quotannis oleum olivarum procuretur et adhibeatur ad alendum coram Sanctissimo pretiosi Corporis Domini Nostri JESU Christi Sacramento perpetuum lumen in Ecclesia S. Dionysii M. et E. honoribus dicata. In quorum fidem has manu mea subscriptas consuetoque meo sigillo munitas dedi.

Ipoly-Bolyk, 13. Sept. 1810.

Id est flor. Rhen. 1000.³⁾

Stephanus Katona
Abbas et M. Col. Eccl. Canonicus.
L. S.

¹⁾ Jelenleg 116 kor.

²⁾ Jelenleg 172 kor.

³⁾ Hogy Katonának jótéteményeit még nem jelzik kimerítően ezen alapítványok, bizonyítja a bolyki plébánia levéltárában őrzött következő hivatalos följegyzés:

V.

A. R. D. Fr. in Chro. Coldssme!

Quum 15. Pestinum feliciter reversus, res ad usum meum necessarias parcius nundinatus fuisset, ducenti floreni Rhen. mihi remanserunt, quos ad subsidium Bolykensium destinatos postridie Rssmo. D. Marsovszki, promovendos ad VCapitulum Rosnaviense, secundum acclusam apocham tradidi. Ex his 200 florenis centum adiungantur ad illos ducentos, quos alias pro votivo mentruisque Sacris pro me persolvendis assignavi. Centum alii conjungantur cum illis sexcentis, quos in subsidium Ludimagistri Bolykensis, ut sine Didactro pauperes erudire teneatur, diversis temporibus deposui. Hac ratione consurgunt mille floreni, quos cum bis mille nuper numeratis VCapitulum Rosnaviense securas in manus elocaturum dubitare me non sinit laudatus R. D. Praelatus Marsovszki. Censum igitur 3000 flor. A. R. D. Vra quotannis a VCapitulo levabit, ac in destinatos fines distribuet. Ut Successores idem praestent, ad eos apocha harum foundationum transmittenda securo loco reponi conservarique debeat. His in piam sub SS. Sacrificio memoriam fraternamque benevolentiam me plurimum commendo.

Coloczae, 21. Septembris 1810.

A. R. D. Vrae. Servus addictissimus

Stephanus Katona

Abb. et M. C. E. Canon.

C.

Testamentum Stephani Katona.¹⁾

Anno 1803. die 9 a Augusti praesens testamentum Reverendissimus Dominus Stephanus Katona Venerabili Capitulo personaliter praesentavit.

Stephanus Tejfölösy

surrogatus notarius.

Josephus Lakner

Abbas M. E. Colocensis
Cantor et Canonicus,

Georgius Tamásy

Metrop. Eccles. Colocens.
Custos et Canonicus.

Az 1813. évi „Canonica Visitatio“-ban §. 1. a. „De Ecclesia Parochiali“ ez áll: „Ecclesia Ipoly-Bolykensis antiquitus aedificata, Anno 1806. partim munificentia Reverendissimi Domini Stephani Katona quondam Abbatis et Canonici Colocensis, partim ex fundo Religionis reparata.“

¹⁾ Katonának sajátkezű hátirata. Ami pedig következik e címben, az a kápt. jegyző hivatalos jelzése.

*In nomine SSS. Trinitatis,
Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.*

Stephanus Katona, metropolitanae Colocensis Ecclesiae Canonicus, confusioni, quae post obitum meum emergere posset, occursurus, corpore quidem infirmo, mente tamen sana, hoc testamentum, in omnem vitam mortemque meam valiturum, ad maiorem DEI mei gloriam animaeque meae salutem conditum, V Capitulo, tamquam loco credibili, consigno.

I. Animam meam, pretioso Christi sanguine redemptam, trado DEO, Creatori meo, quem rerum omnium principium esse credo, speroque, mihi peccatori propitium ex infinita sua misericordia futurum.

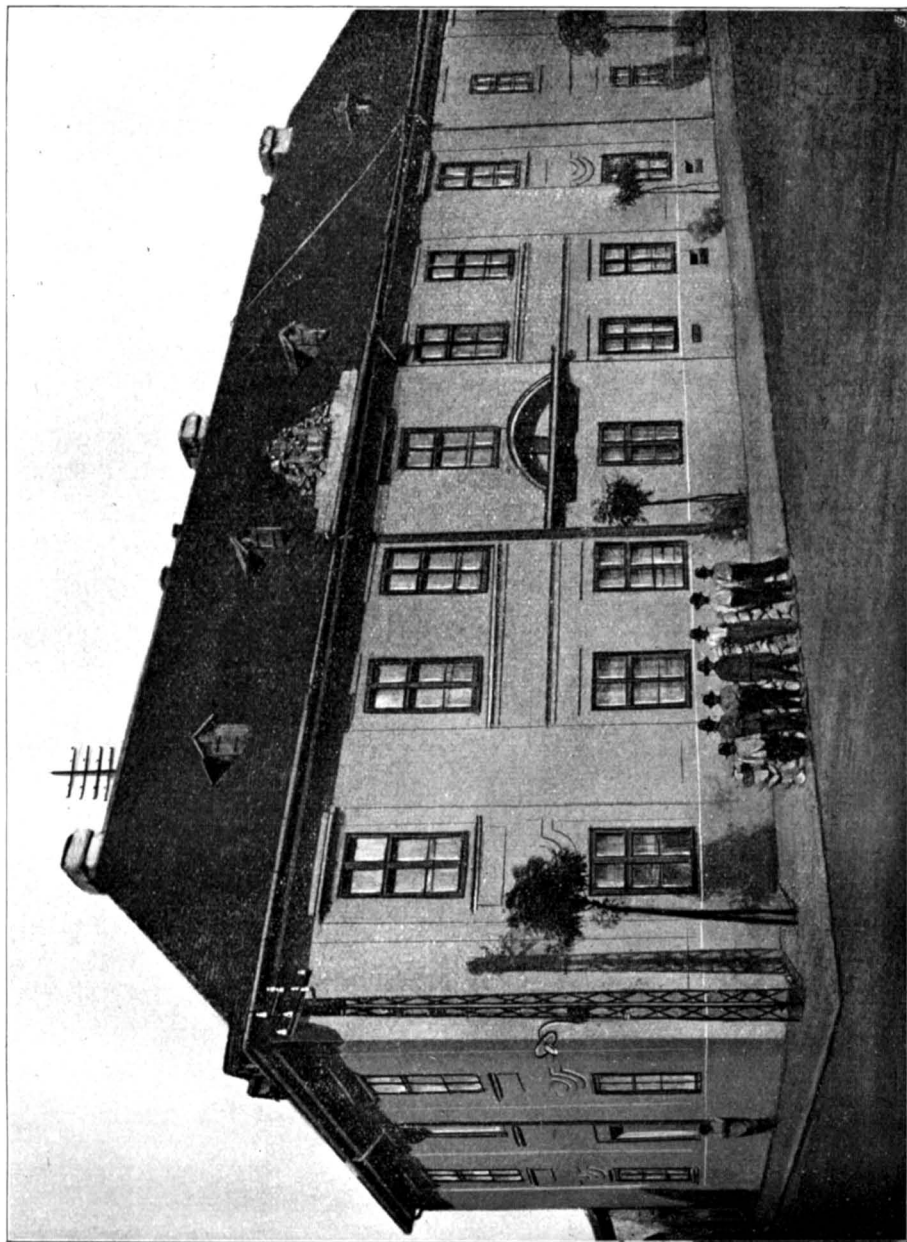
II. Ad purgatorii poenas, meis peccatis debitas, citius et facilius eluendas, per triduum ab obitu meo, quotquot istic sacrosancta missae sacrificia celebrari poterunt, erga stipendium unius floreni, celebrentur.

III. Corpus meum ad aram Angelici iuvenis Aloysii, mei specialis patroni, cuius cultum pro viribus meis semper promovere conatus sum, debito fornice praeparato, sepeliri cupio.

IV. Excellentissimo D. Archi-Episcopo, Praelato meo gratissimo, cui plurimis beneficiis me devinctum esse, gratus agnosco, ad testandam meam in illum non minus observantiam, quam fiduciam, lego quatuor MSS. historiae meae tomulos, quorum primo vitam Josephi I. secundo vitam Caroli III. tertio vitam M. Teresiae; quarto vitam Josephi II. et Leopoldi II. complector, ut eosdem vel locupletissimae bibliothecae suae libris adiungere, vel eorum impressionem¹⁾ potenti suo patrocinio promovere dignetur: quam impressionem gratuitam universitatis Regiae typographia libenter in se recepit.

V. Venerabili Capitulo Metropolitano, a cuius singulis individuis de meis erratis et offensionibus veniam humillime peto, domum meam, magnis sumtibus erectam, una cum hortis pleno iure transscribo, primo tamen eius usu Rssmo. D. Petro Klobusitzki, cuius propensissimam in me voluntatem semper sum expertus, addicto. Quia vero deinceps aliquis ex V. Capitulo commodam ex hac mea collatione habitationem semper obtenturus est; spero, me consequuturum ex eiusdem V. Capituli

¹⁾ Katona e rendelkezése tárgyalanná lett, mert megérte egész művének kiadását. I. József és III. Károly korának történetét. — Tom. XXXVII., XXXVIII. — 1806-ban; Mária Teréziáét — Tom. XXXIX. — 1809-ben; II. Józsefét és II. Lipót uralkodásának történetét — Tom. XL. — pedig 1810-ben adta ki „a pesti kir. egyetem” nyomdájában.

KATONA ISTVÁN HÁZA,

melyet Kalocsán saját költségén építtetett és végrendeletében a székes-főképtalannak hagyott.

dispositione missas aliquas, si non hebdomadarias, saltem menstruas, ad aram S. Aloysii pro me celebrandas.

VI. PP. Piaristis pro sacris, in refrigerium animae meae dicendis, lego florenos 50.

VII. Pauperibus huius civitatis illico post mortem meam distribuendos lego florenos itidem 50.

VIII. Quidquid aeris ex licitatione rerum mearum, et ex libris meis successive distrahendis redigi potuerit, id totum in usum et subsidium pauperum studiosorum addico. Quumque V. Capitulum onus, pecuniam hinc colligendam in censum elo-candi dignatum sit in se recipere; liberam potestatem habebit hunc censum in eos pauperes studiosos, quos dignos censue-rit, distribuendi, sive iam illi hic loci scholas obiverint, sive philosophiam alibi frequentaverint, modo statum ecclesiasticum in hac dioecesi, finitis studiis, amplexuros se promittant, liber-tate tamen illis relicta promissum hoc iustis de caussis im-mutandi.

IX. Quidquid librorum a morte mea repertum apud me fuerit, quod inscriptum huiati bibliothecae non fuerit, id totum bibliothecae cathedralis ecclesiae Rosnaviensis, cui iam alios libros meos transscripseram et transmiseram, lego. Qui si Pestinum ad Eggenberger bibliopolam hinc promoti fuerint, admo-nitum hac de re Ven. Capitulum Rosnaviense, facile per cero-plastam vel alios occasione nundinarum eos inde transferri curabit.

X. Exsequutorem testamenti constituo Rssmum. D. Petrum Klobusitzki cum honorario 100 florenorum, qui, si visum illi fuerit, adiungere sibi poterit Rssmum. D. Adalbertum Vojnits, vel alium quemcunque, cui pro ratione laborum honorarium ali-quod ad arbitrium suum constituet. Idem Rssmus. D. Klobusitzki, mea MSS. quorum magnam partem Rosnaviensibus, qui mihi tria votiva decreverunt, transmissi, occupet, et inutilibus, quae multa sunt, abiectis vel combustis, reliqua sibi servet, vel quo voluerit, applicet. Tres tamen cursus sacrorum exercitiorum, iuventuti studiosae traditorum, ex relinquendis a me pecuniis typo vulgari curet. Reliquias suas recipiat, meas pro se, si vo-luerit, retineat.

XI. Affixas parietibus imagines, mappas, speculum, cum mensis triclinii, domum hanc inhabitaturis relinquo.

XII. D. Medico, praeter duplex horologium, pendulum et mensale, lego florenos 50.

XIII. Familiae domesticae, praeter solutionem ad obitum usque meum factam, unam angariam solarii lego.

XIV. Instrumenta, quorum in hortis usus est, Carolo horopaeo propter praestitam in hortis meis colendis operam lego.

XV. Fratri meo, Francisco Katona,¹⁾ parochus Zeliziensi, non procul Strigonio, horologium aureum saccale lego: quod tamen, si praemoreretur ille, vendatur et pretium eius in massam pauperum studiosorum conflatur. Reliquis cognatis meis, etsi nihil debuerim, multa tamen beneficia iam praestiti, simulque declaravi, nihil illis a me post mortem expectandum esse.

Quum secundum responsum Illustrissimi D. Josephi Vilt, Strigoniensis Vicarii Generalis, promissa mihi sint in dioecesi Strigoniensi, cui per annos 20 fueram adscriptus, suffragia, si haec ego quoque pro defunctis eiusdem dioecesis absolverim; quumque diligenter eadem ego quotannis absolverim; dignetur V. Capitulum, vel Rssmus. D. Exsequutor testamenti mortem meam eodem perscribere, factumque promissum in memoriam revocare. Promisit etiam Illmus. D. Episcopus Andrási, propter beneficia parochiae Bolykensi praestita, pro me suffragia se per suam dioecesim indicturum.²⁾ Quod non dubito, successorem etiam illius facturum; si perinde mors illi mea cum hoc promisso nuntiata fuerit.

Atque hoc ego testamentum ex libera voluntate mea condidi, manu mea chartae mandavi, sigillo meo munivi; subscrip-
ptoque nomine meo, V. Capitulo metropolitano consignavi.

Coloczae, die 9. Augusti 1803.

Stephanus Katona

Abbas et Canonicus.

L. S.

Testamentum praesens, una cum acclusis hic duobus, sub
·/· — ://: codicillis,³⁾ Domini Canonici, et Cantoris M. E. Col.
Stephani Katona mihi exhibitum, qua Ordinarius confirmo;

¹⁾ Született 1735-ben. 1752-ben követte bátyját a Társaság trencségi novitiátusába. Tanulmányai elvégzése után 1767–1773-ig a sárospataki rendházban működött mint magyar hitszónok és lelkipásztor. A Társaság feloszlása után az esztergomi főegyház-megye kötelékébe vétette föl magát és már a következő évben elnyerte a *Nemesorosi* újonnan alapított plébániát. 1779-ben *szelizi* plébánosává lett és itt működött áldásosan 1805. febr. 23-án bekövetkezett haláláig.

²⁾ Andrási Antal szül. 1742-ben. Katona belépése után tíz évvel, 1760-ban szintén a Társaság tagjai közé lépett, de röviddel pappászenteletése után a rend eltörlése miatt ősei birtokára Kraszna-Horkára vonult. Már 3 év múlva rozsnyói kanonok, majd 1777-ben nagyprépost lett. 1780-ban a rozsnyói püspöki székre emelte őt Mária Terézia végső rendelkezéseinek egyike. Bátran ennek tekinthetjük Andrási kinevezését, mert alig három hétre a királynő halála (1780. nov. 26.) után dec. 17-én történt a végleges intézkedés keltezése. Csaknem 20 évi áldásos működés után 1799. nov. 2-án szentség hírében halt meg. Katonához tehát az említett jótéteményeken kívül gyengédebb kötelek is fűzték. Egy anyának voltak gyermekei.

³⁾ L. e. „Függelék“ következő D. és E. pontjait.

salvo tamen jure Archi-Episcopatus quoad Hortos, de quibus Numero quinto Testamenti hujus disponitur.

Datum Coloczae, die 19-a Aug. 811.

Ladislaus Comes a Kollonitz

Archi-Eppus Colocensis.

L. S.

D)

Venerabile Capitulum Metropolitanum! Reverendissimi Domini
Fratres in Christo mihi singulariter colendissimi!

Nuper, urgente periculo mortis, confecto tumultuarie codicillo, multa mihi paullo post inciderunt, de quibus necessaria dispositio facienda foret; quae tamen, non explorato prius V. Capituli consensu, fieri non posset.¹⁾

In hunc finem significo V. Capitulo, hanc esse meam destinationem, ut quidquid aeris ex licitatione rerum mearum, et ex distractione successiva librorum meorum, typo vulgatorum, redigi potuerit, id totum in usum et subsidium pauperum studiosorum cedat. Pretium librorum meorum, apud Eggenberger, bibliopolam Pestinensem, depositum, ad 4000. collocatum infra tectum meae domus ad 16000. florenorum circiter exsurget.

Primum igitur, necessarium esse censeo V. Capituli consensum ad id, ut inhabitaturi meam domum collocatos infra tectum libros indidem eiicere non possint; sed exemplaria plura bibliopolae si habere voluerint, eo per compactorem vel alium quemcumque curent extrahi, colligari, Pestinumque promoveri, sumtibus in portorium et laboris remunerationem ex pretio librorum distrahendorum desumendis.

Deinde, quia mihi videtur utilius, ut in censum elocetur pecunia, partim ex licitatione rerum mearum, quae fortassis ad 1000. florenos exsurget, partim ex libris successive distrahendis, quae quotannis ultra 200. florenos inferre solet, redigenda; si hoc onus sortem elocandi censumque percipiendi V. Capi-

¹⁾ Ezen kérvény hátlapján a következő hivatalos megjegyzés olvasható:
Anno 1803. die 8-a Augusti in sessione Capitulari erga intus denotata puncta
Determinata sunt.

Perspecta salutari Rmi. Domini Notificantis intentione, ad universa intus contenta V. Capitulum gratanter accedere.

Extradat per

Ladislaum Jeszenszky
VCapli M. Notar.

tulum assumere vellet, liberam potestatem habiturum esset, hunc censum in eos pauperes studiosos, quos dignos censeret, distribuendi, sive iam illi hic loci scholas obirent, sive philosophiam alibi frequentarent, si statum ecclesiasticum in hac dioecesi, finitis studiis, amplecti vellent. Ita fieret, ut onus istud, ex caritate suscipiendum, in utilitatem almae huius dioecesis, quae per hoc beneficium de subiectis idoneis providere sibi posset, cederet.

Si V. Capitulum voluntatem suam circa haec duo puncta declarare dignatum fuerit; illico vel codicillo, vel potius novo testamento de hisce rebus disponam, persuasus, non multum vitae mihi superesse posse; postquam morbus meus incurabilis evasit sine scissione, quam admittere propter paucos et incertos vitae meae dies nolo.

His profunda cum demissione persevero

V. Metropolitanus Capituli

servus humillimus
et frater devinctissimus

Stephanus Katona.

E)

In nomine D. N. I. C. Amen!

Ad factas in testamento meo dispositiones adiicio¹⁾ novas has declarationes vel exceptiones:

1. Argenteriae meae pretium, ex licitatione conflandum, ad sustentationem pauperum, in erigendo xenodochio alendorum, ita lego, ut census, ex elocanda hac pecunia percipiendus, in hunc usum quotannis convertatur. Constat autem argentea mea suppellex ex duobus cochlearibus maioribus pro iusculis distribuendis, ex 26. mediocribus pro cibis sumendis, ex 24. minoribus ad usum phialarum, ex 4. manubiis cultrorum, totidem fuscinarum, ex manuali denique candelabro.

2. Colocensi Collegio RR. PP. Piaristarum lego compactos historiae meae tomulos, manuscriptis pro bibliotheca V. Capituli relictis. Meum item calicem et missale proprium iisdem PP. Piaristis lego.

¹⁾ Katona e rendelkezése borítékára sajátkezűleg a következő címet írta:

„*Stephani Katona Codicillus*, V. Capitulo consignatus, die 14. Novembris 1810.”
A hivatalos rájegyzés pedig így szól: „Praesentatum in V. Capitulo die 15-a 9-bris 1810.
Stephanus Szalay M. E. Col. Lector et Can. Emericus Lovassy M. E. Col. Archi. Diaconus Cathedralis.”

3. Quia stipendii pretium iam elevatum est; celebraturis pro me per triduum, non iam unus, sed duo floreni dentur. Quum autem Illustrissimus D. Petrus Klobusitzki, quem in testamento meo prius exequutorem constitueram, ad episcopatum Szatmariensem translatus, assumtum illud opus caritatis exsequi porro non possit; eidem substituo, meaeque supremae voluntatis exequutorem constituo Reverendissimum D. Davidem Ujvári, cum eodem centum florenorum honorario: quem spero, secundum acclusa documenta, diligenter et meum obitum V. Consistorio Strigoniensi significaturum, ut pro me suffragia, litteris Vilthianis eidem submittendis promissa, secundum conditiones illic expressas et a me fideliter observatas, persolvantur,¹⁾ et in effectum deducturum postulata mea hic acclusa, quae V. Colocense capitulum rata habuit. Et quum etiam in patria mea fundationes aliquas fecerim pro quibusdam missae sacrificiis; dignetur Rssus. D. Exsequutor mortem meam et mortis diem perscribere A. R. Domino N. N. Parocho Ipoly-Bolykiensi, litterasque dirigere per Budam, Vacium, Gáts, Szelelye. In *Ipoly-Bolyk*. Si quocumque casu Rssus. D. Ujvári impediretur; eidem substituo Rssum. D. Joannem Bajzik. In quorum fidem, novum hunc codicillum scripsi, manuque mea subscriptum sigillo munivi.

Coloczae 14. Novembris 1810.

Stephanus Katona

Abbas et Canonicus M. C. E.

L. S.

¹⁾ Vilt József ezen levelének eredetijét Katona kéziratai közt a kalocsai érs. könyvtárban találtam meg. Az első sorokban szerencsekívánatait fejezi ki Katona kanonoki kinevezéséhez. „Si amicis communia sunt omnia? mihi profecto non potuit non esse participatione singulare solatium, quod ex novissima Rndssimae DVae ad stallum E. M. Colocensis promotione percepi. DEUS addat vires et annos, ut ad maiora subsellia progredi valeat!”

Ezután következik Katona kérdésére a felelet: „Si Rndssima DVa Suffragia pro A. Dioecesanis Strigon. defunctis porro quoque continuaverit? omni iure mutua praetendere potest Quem in finem dignetur eos Rndssima DVa facere ordines, ut mors (quam longissime distantem cupio) Offo. huic Vicariali insinuetur, cum declaratione: quod a tempore additionis ad A. D. Strig. usque suum e vita transitum Suffragia pro Defunctis A. Dioecesanis Strig. diligenter persolvendo ius ad mutua acquisiverit, ideoque petat se in censum, et Elenchum Defunctorum in Directoriis referri. — Sunt actu ex A. Dioecesanis, qui post Erectionem Eppatus. Neosoliensis, Rosnaviensis, Scepusiensis Nomina Defunctorum sibi quotannis perscribi expetunt, ac pro iis singulas missas celebrant, ut a sacerdotibus dictarum Dioeceseon singulis singulas post obitum impetrent.” A levél keltezése: „Tyrnaviae die 3-a Septemb. 794.”

Katona e levél behajtott szélére a hátlapon sajátkezűleg még ezt a reá igen jellemző megjegyzést írta: „Secura conscientia perscribi poterit, me fideliter suffragia pro defunctis ex A. Dioecesi Strigoniensi semper absolvisse. Prout eorum nomina, singulis annis apud me notata, testari poterunt. — Stephanus Katona.”

F)

Currentales de obitu Rssimi Dni Steph. Katona.

Rssme A. et R. Dn. Abbas, V. A. Diacone Parochi et Parochiarum Amstores et Caeteri Curam animarum gerentes, Domini et Fratres in X to singulariter Colendissimi!

Mors nulli parcens honori et dignitati alteram hoc anno sibi victimam aetate ac meritis gravem e Venerabili Metropolitano Capitulo Colocensi delegit, Reverendissimum quippe Dominum Stephanum Katona Eiusdem V. Capituli Cantorem, Abbatem S. Petri de Bodrogh-Monostor, Th. SS. et Philosophiae Doctorem, I. Regni Hungariae Historiographum, M. E. Coloc. Bibliothecae Praefectum, Emeritum Seminarii cleri Junioris Colocensis Rectorem et S. Sedis Consistorialis Assessorem.

Is Bolykini in Comitatu Neogradiensi anno 1732. die 13. X-bris natus, praeclare humanioribus litteris excultus Societati JESU adscriptus est anno 1750, in qua Philosophicis ac Theologicis scientiis ea cum praestantia ingenii indefessaeque industriae laude se impendit, ut utriusque facultatis consensu et adprobatione studia tam profana quam sacra publice propugnaverit. Humaniora docuit Gyöngyösini, Varadini biennio et Comaromii anno uno. Sacerdotio dein 1761. initiatus, anno 1768 Societati JESU 4 votis se devinxit, et continuis 20 annis partim in Tyrnaviensi, partim verum in Budensi ac Pestinensi Universitate docuit Poesim, Rhetoricam, Eloquentiam sacram et profanam, Historiam universalem, et pragmaticam Hungariae, Religionis, Imperatorum, Ditionum Austriacarum. Factus Bibliothecae M. Col. Ecclesiae Praefectus anno 1790, et Archi-Dioecesi eidem adsumptus Professore S. Scripturae egit, postmodum vero usque ad ultimos vitae suae dies Eloquentiam Sacram et Liturgiam explanavit. Anno 1794 assumptus in collegium Canonicorum. 1799. relaxatis in praemium, operum ab ipso editorum, taxis solitis, Abbas S. Petri de Bodrogh-Monostor creatus ac regendo etiam cleri iunioris Colocensis seminario Annis 1807 et 1808 praefectus est, quo tempore ad columnatum usque Metropolitanus capituli pertigit, ita ut exeunte anno 1810 Cantor creatus sit, quam dignitatem post celebratas sacerdotii sui alteras die 27. Junii anni currentis primitias exiguo tempore gessit; senilis namque aetatis mala (79 aetatis annum agebat) eum premere morbique podagrae et calculi gravius vexare coeperunt, sed feralem ei casum procuravit nimia debilitas, quam ex itinere Pestinensi censurandi

certi sui novi operis causa suscepto et intra triduum confecto retulit, quae eum in tantum depressit, ut festo Assumptae in Coelum B. M. V. ac postmodum etiam iteratis vicibus omnibus morientium Sacramentis rite provisus *in pervigilio festi nominis sui in 20-am Augusti incidentis, seu 19-a Augusti 3-o quadrante pro 11-ma matutina animam suam virtutibus illustrem in corona cleri et copiosorum hominum Creatori reddiderit*. Corpus eius secundum supremam eius voluntatem in Metropolitana Ecclesia ad aram S. Aloysii conditum est. Opera eius tam sacra, quam profana orbi erudito notiora sunt, quum ut ea isthic recenseri oporteat; editis enim in lucem partim latino, partim patrio sermone compluribus orationibus, concionibus, dissertationibus aliisque tam theologicis, quam potissimum Historicis in 45 et amplius tomulis, operibus immortale sibi nomen apud externos etiam comparavit. Cuius proinde animam, etsi velut magnis meritis illustrem divino iam conspectu perfrui confidam, si quid tamen humanae labis eidem expiandum superesset consueta trium missae Sacrificiorum suffragia a singulis sacerdotibus pro eiusdem refrigerio celebranda harum vigore indico, meque piaie in iisdem memoriae enixissime recommendans peculiari cum cultu persevero.

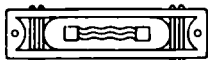
Praeffarum D. Vrarum

Coloczae, 5/1811. 8-bris.

devinctissimus in Xto Frater.

Az aláírás az eredetiben hiányzik, mi arra mutat, hogy ezen irat csak fogalmazvány. Ez azonban értékéből, mely miatt közöltük, semmit sem von le.

Hauer Ferenc S. J.

TARTALOM.

I. Katona István ifjúsága és tudományos kiképeztetése 3—12 I.

Katona születésének napja és helye; — a berkeszi Katona-család; — Katona első neveltetése; — tanuló évei Egerben és Esztergomban; — az „Analecta de Strigonio”; Katona szerzetesi hivatása és ujonc évei; — bölcseleti és hittudományi kiképzése; — pappá szenteltetése; — a 3. próbaév Egerben.

II. Katona István egyetemi tanársága. 1765—1784. 13—26 I.

Katona a humaniorák és retorika tanára; — hitbuzgalmi tevékenysége; — Katona a szónoklattan tanára; — ünnepélyes fogadalma; — Katona magántanulmányai és első irodalmi munkája; — Katona a történelmi tanszéken; — szónoki hírneve; — a „Hist. critica” alapgondolata; — az egyetem fejlesztése; — a legfelsőbb kir. rendelkezés; — Katona véleménye az újításról; — az új rend kezdete 1770.; — Katona ünnepi sz. beszéde a kibővített egyetem megnyitásakor; — a Társaság fölосzlatása 1773. júl. 21.; — Katona az esztergemi egyházmegye kötelékébe lép; — kegyeletes ragaszkodása a Társasághoz; — megtartja egyetemi tanszékét; — az ország tanügyének rendezése; — a „Ratio educationis” megjelenése 1778. szept. 9-én; — az egyetem áthelyezése Budára 1777.; — Katona irodalmi tevékenysége; — II. József intézkedése az egyetem életében; — a hittudományi kar Pozsonyban; — Katona megváltik egyetemi tanszékétől; — nyugalomba vonul 1784.; — a „Historia conversionum Hungariae”; — Katona Esztergomban üti föl székhelyét.

III. Katona István történetírói működése és a „Hist. crit. Regn. Hungariae” 27—48 I.

Katona előkészülete a történetírói működésre; — „Synopsis chronolog. Historiarum” I—III.; — „Epitome chronologica rerum Hungaricarum”; — „Synopsis Historiae Rom. Imperatorum”; — „Status litterarum in Hungaria”; — „Hist. crit. primorum Hungariae ducum”; — „Hist. crit. Reg. Hungariae” I—VI. k. 1778—1782.; Katona művének prot. kritikai méltatása; — Katona történetírói működésének vezérelve; — hazai és külföldi források felölélése; — a nehéz kérdések érdekelték; — alázata fejtegetéseiben; — szerénysége ítéletében; Katona a történetíró föladatáról; — igazságszeretete; — bátorsága a szerzők megítélésében; — törekvése a tárgyilagos igazságra; — a helyreigazítást örömmel fogadja; — a tárgyilagosság érdekében másokat beszéltet; — a forrásokat csoportosítja; — elveinek alkalmazása; — a meddő kérdéseket kerülte; — új vélemények gyártását kerülte; — kétes kérdések óvatos kezelése; — Katona előadása céljának megfelelő; — módszerének megfontoltsága; — félelme

módszerének következményeitől; — hű marad eljárásához; sajnálja a részletek elhagyását; — történetírói eljárásának méltánylása; — Garampi József gr. bibornok helyeslése; — Katona háromféle magyar történelmet tervezett; — „*Historia Pragmatica Hungariae*.” I—II. kötet. 1782—1784.; — ingadozása nagy munkája folytatásában; — Katona néhány jötevőjét elveszti; — halála és gyászbeszéde Patatich Ádám fölött; — Katona Esztergomban; — „*Hist. crit. Reg. Hung.*” Tom. VIII. 1786.; — a „*Hist. crit. Reg. Hungariae*” 41. kötete is elkészült 1801-ben; — a censura akadékoskodása; — Katona kivételesen tartózkodó eljárása nem általánosítható; — Katona halála József nádor iránt; Katona Kalocsára jön; — a káptalani könyvtár őre és a szónoklattan tanára; — a kalocsai káptalan tagja 1794.; — Bodrogh-monostori apát 1794.; — „*Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae*.” 1800.

IV. Katona István kisebb vita-iratai 49—59 I.

A nagyváradai püspökség alapításának kérdése; — a kérdés legújabb állása; — a probabilismus védelme 1785.; — Katona és a nemzetiségi kérdés; — „*Examen vet. M.-Moraviae situs*.” 1786.; — „*Amicum responsum . . .*” 1788.; — „*Vetus Moravia ad suos limites reducta*.” 1789.; — Katona bécsi beszéde sz. István dicséretéről; — Katona és kora „megvilágosodása”; — szerepe a vallásügyi vitában; — Ballagi G. a vallásügyi vitáról; — Katona vallásügyi vitairatai; — „*Ad amicum august. confess. epistolae tres*.” 1790.; — „*Vindiciae cleri Hungariae . . .*” 1790.; — Trenck br. „*Mérorserpenyője*”; — a vallásügyi vita az országgyűlésen; — „*Benigna resolutio regia*”; — a megyei fölratok; — a kalocsai „*Declaratio*” 1790. nov. 30.; — a „*Declaratio*” ellensúlyozása; — „*Larva pseudo-catholica detracta*” 1791.; — „*Vindiciae sacerdotum*.” 1791.; — „*Defensio bonorum ecclesiasticorum*.” 1811.; — a magy. sz. korona diadalútja Bécsből Budára febr. 18 - 21.; — Katona a sz. Korona védelmezője; — „*Dissertatio critica de sacra Hungariae Corona*.” 1790.; — „*A magy. sz. Korona Historiájának megrostálása*.” 1793.

V. Katona István életének alkonya . 60—67 I.

Katona a kalocsai szeminárium rektora; — betegeskedése; — búcsúzó szavai 1811. jan. 31.; — érdemeinek elismerése elleneitől; — Katona utolsó betegsége és halála 1811. aug. 19.; — hazai és külföldi megemlékezések Katona érdemeiről; — Katona kéziratai; — a „*Historia litteraria*”; — az „*Eloquentia profana*”; — „*Assertiones Historico-criticae*”; — Katona végrendelete és alapítványai Bolykon; — Mise-alapítvány Rozsnyón.

Függelék 68—79 I.

„*Declaratio D. Stephani Katona*”; — a bolyki alapítványok; — „*Testamentum Stephani Katona*”; — *Codicillus I. et II.*; — „*Currentales de obitu Rssmi Dni Steph. Katona*.”

